

EXÈQUIES REIALS A GIRONA. CERIMONIAL I ESCENOGRAFIA EFÍMERA

PERE FREIXAS I CAMPS

INSTITUT D'ESTUDIS GIRONINS

SANDRINE VICTOR

INSTITUT NATIONAL UNIVERSITAIRE CHAMPOLLION (ALBÍ)

Resum

L'arribada a la seu del govern municipal d'una carta que comunicava el traspàs del rei o d'algun familiar seu degué provocar un doble sentiment de contrarietat. La pèrdua del cap del regne i el dol subsegüent representava per als governants locals, des del veguer i el batlle fins als jurats i consellers de la ciutat, la responsabilitat d'organitzar en pocs dies les exèquies en memòria del finat i, el que de vegades provocava més amoïnament, disposar dels recursos per finançar el cerimonial. Aquest treball pretén aproximar-se al seguit d'esdeveniments i comportaments socials que tenien lloc a la ciutat de Girona, semblantment a altres indrets de l'occident medieval, des de l'anunci de l'òbit fins a la celebració de les exèquies, en el muntatge escenogràfic de les quals hi participaven els millors artífexs de la ciutat.

Paraules clau

Exèquies, cerimonial, baldaquí o tuguri, arquitectura efímera.

Abstract

The arrival of a letter at the townhall communicating the king's death or the death of a relative of his must have caused a double feeling of misfortune. For the local government, from the king's representative and the mayor to the townhall members and counselors of the city, the loss of the head of the kingdom and the subsequent mourning meant the responsibility of organising in a few days the obsequies in memory of the deceased. And what sometimes brought about the most concern: to provide for the necessary means to finance the ceremony. This work aims at approaching the series of events and social behaviours that took place in the city of Girona, similarly to what happened in other towns of the medieval west, from the announcement of a death to the commemoration of the mourning and the scenic put-up where the best city artífex took part.

Keywords

Obsequies, ceremony, canopy, ephemeral architecturae

INTRODUCCIÓ

A l'occident europeu, els funerals principescos de l'edat mitjana eren instruments essencialment polítics. Per al príncep resultava cabdal exterioritzar visualment el seu poder mitjançant les celebracions fúnebres, com també amb el cerimonial festiu. Tanmateix la celebració d'exèquies reials era una fórmula adequada per a aquesta propaganda, l'assistència a les quals era molt nombrosa, alhora que els diversos participants en aquestes cerimònies eren ben conscients de la riquesa i transcendència del seu significat. Més enllà de la voluntat dels prínceps davant l'hora de la seva mort, però, les autoritats públiques i els governs locals s'escapaven de la pompa volguda pel príncep i la seva cort, per bé que eren també actors dels funerals que se celebraven a les diferents ciutats del regne, alhora que les universitats participaven i s'implicaven activament en el missatge polític.

Contràriament al cerimonial sacre, no existeixen en els diferents regnes occidentals ordenances que prescrivissin el desenvolupament de les exèquies reials i de prínceps i princeses. En aquest sentit, ni a França, on la tradició de celebrar exèquies era molt present, hi ha cap disposició coneguda. Els funerals de Felip III el Bo de Borgonya introduïren innovacions profundes en el ritual habitualment estable en les cerimònies reials; per primera vegada, l'any 1467 es mostraren insígnies en la processó funerària que representaven el poder polític dels ducs borgonyons. Un text anglès escrit per l'abat de Westminster prescriu la manera d'embalsamar i de guarnir el parament de les despulles reials, per bé que no conté pas cap mena de precisió sobre els funerals i l'enterrament, i encara menys, qualsevol detall sobre allò que les autoritats locals podien organitzar.

Com arreu de la resta de l'occident llatí, és relativament poca cosa el que sabem sobre el cerimonial de les exèquies reials a la corona catalanoaragonesa en època medieval, singularment sobre el cerimonial funerari a les principals ciutats del regne, la preparació de les ordinacions i comunicats a la població, la construcció del *monument* o aparat efímer bastit per a l'ocasió, la concertació de la litúrgia amb l'autoritat eclesiàstica i la definició del protocol tant dels oficiants com dels assistents. Els estudis sobre la qüestió s'han centrat preferentment del segle XVI al XVIII i força menys a la baixa edat mitjana, especialment a partir de les actes municipals.¹ I encara la

¹ Algunes referències en l'àmbit hispànic sobre el tema a partir del segle XVI es troben al recull historiogràfic d'Allo-Esteban, 2004, p. 39-94, amb bibliografia d'ençà del segle XVI. Anteriorment Allo,

majoria d'aquests treballs han posat l'atenció en els aspectes del cerimonial i en les construccions efímeres dels túmuls monumentals del Renaixement i del Barroc que s'aixecaren amb motiu de la celebració de les exèquies reials. L'època medieval n'ha quedat més al marge, d'aquestes qüestions.

Amb força menys detall, les actes municipals revelen que en temps medievals les ciutats tingueren coneixement amb relativa celeritat per l'època del traspàs dels membres destacats de la reialesa, en memòria dels quals s'organitzaven de seguida les exèquies o aniversari per a l'ànima del difunt a les corresponents seus episcopals, sovint a la catedral o bé en alguna església significada de la ciutat, com ara les exèquies que es varen celebrar per l'ànima del rei Alfons el Magnànim el divendres 11 d'agost de 1458 a l'església del convent de Sant Francesc de Girona, quaranta-cinc dies després de la mort del rei a Nàpols, per bé que força abans de la missa exequial, el dia 16 de juliol, el correu oficial que anunciava el traspàs ja havia arribat a la ciutat, un dia després que a Barcelona, València i Saragossa. A partir d'aquí, el govern municipal era qui tenia la responsabilitat de preparar i sufragar la celebració de les exèquies i les accions prèvies per proveir tot el necessari per a la solemne cerimònia a la catedral, així com d'emetre les disposicions necessàries que afectaven la vida de la ciutat en el transcurs dels dies de dol obligat.

Els documents municipals de Girona revelen que en algunes ocasions els jurats varen tenir coneixement del traspàs d'un membre de la reialesa abans,

1995, p. 68-83 i 188-196, en solitari o en col·laboració, ha estat qui més atenció ha dedicat al tema i ha publicat singularment documentació referida a Aragó, com també Laliena-Iranzo, 1991, p. 55-75, en el cas concret d'Osca, referida a les exèquies del rei Alfons el Magnànim. Quant al segle XV en l'àmbit peninsular, vegeu Menjot, 1988, p. 127-138 i González-García, 1995-1996. Aquest treball, traduït al francès, va ser presentat a la *Seconde Conference Internationale d'Histoire Urbaine*, celebrada a Estrasburg el 1994, amb el títol *Rituel, hiérarchie et symboles aux obsèques royales à Murcia au XVe siècle*. Els autors, que no esmenten la cerimònia litúrgica de les exèquies a la catedral o en algun altre indret de la ciutat, citen dues referències de treballs fets a partir de les fonts municipals. Vegeu també Mitre, 1988, p. 167-183 i Nieto, 1993. Per la seva banda, el text d'entre els més recents de Cabrera, 2001, p. 537-564 se centra en l'època dels Reis Catòlics, atès que l'arxiu cordovès només conserva d'època medieval set manuals d'acords, tots de la segona meitat del segle XV; aquesta autora ha publicat darrerament un treball (2018, p. 107-133) centrat en les exèquies del príncep Don Juan a Còrdova i Sevilla. Aspectes del cerimonial funerari, amb anotació de bibliografia prolixa, es troben a Español, 2007, p. 867-905, on, entre d'altres, s'esmenten els funerals en honor del rei Joan II celebrats a Girona el 1479, amb la indicació de la col·locació d'una corona, ceptre, pom i espasa d'or damunt del túmul, com registrarà Batlle, 1966-67, p. 341-346 en la transcripció del document núm. 117, autor que s'havia referit també als funerals de Pere el Cerimoniós, celebrats a Girona el 1387 (1944, p. 139-143). Per a Catalunya a l'edat moderna, vegeu Ortiz, 2014, p. 157-168 i 2015 (tesi doctoral inèdita).

fins i tot, del comunicat oficial. Des del primer moment la municipalitat es posava en marxa de cara a l'organització i celebració de les exèquies. Aquest treball pretén revelar el contingut de diferents testimonis documentals del segle XV extrets dels Manuals d'acords de l'Ajuntament de Girona sobre els esdeveniments que tenien lloc a la ciutat arran del traspàs del rei, la reina o un familiar destacat de la casa reial. Per a la gent de l'època, era molt important descriure amb precisió els moments de la cerimònia, en la qual cosa s'aplicaven les autoritats locals amb la finalitat de fer memòria i de contrarestar la *damnatio memoriae*. El pròleg del text que descriu els funerals de Joan II, celebrats l'any 1479, resulta força eloqüent: "Attenents e considerants que quant mes los fets son pus excellents e raras tant mes son dignes de eterna memoria. E com aquella de sa natura sia labil e transitoria no es possible aquella esser conservada sens scriptura. Adonchs [...] son dignes de recordació".² El seu contingut ens permet d'aproximar-nos a les realitats diferents que vivia la ciutat entorn de l'organització de les exèquies, des de l'elecció del temple, la seva provisió d'ornaments i l'organització dels actes, fins a la regulació dels participants i les mesures de contenció cívica. A aquests i altres aspectes en hi hem pogut acostar a partir dels set documents principals, de cinc dels quals transcrivim els paràgrafs més rellevants que es refereixen a les exèquies dels reis Alfons el Magnànim (1458) i Ferran el Catòlic (1516), de la reina consort de Castella Isabel de Portugal (1496), mare d'Isabel la Catòlica, i de la infanta Beatriu Pimentel i Enríquez (1491), mare de l'infant Enric d'Aragó, compte d'Empúries i lloctinent general de Catalunya, i del príncep Joan d'Aragó.³

Tant en l'espai físic urbà com en el cerimonial tancat de la catedral, la mort d'un membre de la família reial era una oportunitat política i religiosa per fer una exaltació del difunt i mostrar-ne les bondats i, sobretot, evidenciar la continuïtat del poder. I això s'explicitava a través de cerimònies exequials que tenien lloc a les principals ciutats del regne. Segons la situació política de cada moment, el cerimonial funerari tenia accents particulars de reafirmació dinàstica o de la problemàtica política del moment.⁴ Aquestes cerimònies constitueixen un moment de diàleg

² AMGi (Arxiu Municipal de Girona). Manual d'acords. Reg. 017572, f. 24v.

³ Publicades per Batlle, citat a la nota 1, hem extret de les exèquies de Joan II les notícies que ens han semblat pertinents per a cada capítol d'aquest text.

⁴ Ortiz, 2015, p. 273. Per a la monarquia espanyola, vegeu els treballs de Soriano, 1926, p. 25-30 ; Menjot, 1983; Varela, 1990, p. 15-107; Mitre, 1992; Rodríguez, 2012.

polític i simbòlic entre la reialesa i els poders locals, i també de posada en escena de la correlació de forces en allò que Hengerer, Chroscicki i Sabatier anomenen *le grand théâtre de la mort*.⁵

En l'àmbit catalanoaragonès i, singularment, dels exemples d'exèquies de què donem notícia, ens ha semblat oportú aturar-nos per damunt de tot en aspectes del cerimonial, com ara l'organització, el muntatge de l'escenografia religiosa i cívica i, fins on hem pogut, una aproximació als protagonistes de la societat gironina que assistiren a aquests funerals i que ocuparen els llocs rellevants del cerimonial d'acord amb el protocol establert.

NOTÍCIA D'UN TRASPÀS REIAL I PRIMERES ACCIONS

Des del primer moment es reunia el Consell General de la Ciutat per acordar i dictar mesures urgents de prohibició d'activitats de joc i diversió, manifestacions d'*alegries* (en la terminologia de l'època) i per aturar l'activitat econòmica, assenyaladament el dia de la celebració de les exèquies, la qual cosa degué resultar més difícil de fer observar per l'administració municipal.⁶ Entre *molts sospirs e plors*, el Consell nomenava també en sessió permanent el comissionat encarregat d'executar les resolucions acordades, bàsicament tot allò que feia referència a l'organització de les exèquies.⁷

La notícia d'un decés reial arribava a tots els racons del regne amb més o menys celeritat, segons l'indret on s'havia produït el traspàs i la situació geogràfica d'una determinada vila o ciutat. Arreu de la corona s'enviaven per correu còpies amb la informació pertinent.⁸ Així ho havia fet un segle abans la vídua de Mahaut d'Artois en morir l'any 1303 el seu marit Otó IV mitjançant l'enviament de fidels consellers per escampar la luctuosa notícia i ajudar a l'organització del cerimonial.⁹ En aquelles poblacions on se celebraven exèquies en record de la persona finada calia preparar-les amb rapidesa, per bé que entre la data del coneixement de la notícia i la celebració del solemne ofici exequial podien passar quinze o més dies, fins a un màxim d'un mes i

⁵ Hengerer, Chroscicki i Sabatier (ed.), 2015.

⁶ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17584, f. 11v.

⁷ Camarena, 1949, p. 247-248; Allo-Esteban, 2004, p. 62.

⁸ L'any 1414, a la mort d'Archambaud de Grailly, del comte de Foix-Béarn, varen ser enviades 475 cartes. Vegeu Lespy, 1860: 423 V. « Les honneurs d'Archambaud, comte de Foix, souverain de Béarn. Document inédit del segle XV », *Revue d'Aquitaine*, t. IV, 1860, p. 423.

⁹ Gaude-Ferragu, 2005, p. 106.

escaig, com va ser el cas dels funerals celebrats a Girona de la reina consort de Portugal i filla dels Reis Catòlics, Isabel d'Aragó.

L'arribada de la infausta notícia activava un protocol, del qual, amb poques variants, els jurats de la ciutat eren el impulsors i responsables directes d'una manera força mecànica, i tot fa pensar que sense pautes reials específiques, dins d'una norma genèrica. Fa la impressió que davant d'un decés reial era ja conegut el procés que s'havia de posar en marxa i quins eren els comissionats per portar-lo a bon fi, segons era escrit “en los registres, actes e scriptures de la dita ciutat”.¹⁰ Primer de tot calia contactar amb l'autoritat eclesiàstica per la tria del temple on celebrar la cerimònia fúnebre. Les autoritats eclesiàstiques eren convidades a participar en les reunions preparatòries, com la trobada que va tenir lloc el 22 de gener de 1479 a Sant Martí Sacosta de Girona per organitzar els funerals de Joan II. En aquesta ocasió, els comissionats de la vila i de la catedral varen pensar conjuntament les passes necessàries per a l'organització de l'esdeveniment.¹¹ A Girona el temple escollit habitualment fou la catedral, llevat de les exèquies del rei Alfons el Magnànim que, com hem dit, aquesta vegada se celebraren a l'església del convent de Sant Francesc.¹² Amb certa lògica el temple triat de manera regular era la catedral, a priori l'espai que podia acollir més gent. No hem pogut esbrinar per què el capítol no volgué acollir les exèquies aquesta vegada. Les dues crugies de la gran nau ja eren acabades i hem de pensar que els trams de la nau romànica ja s'havien enderrocat, amb la qual cosa la catedral gironina, tot i la presència del cor, havia guanyat capacitat per acollir un nombre de fidels força més elevat que els 12 metres d'amplada que tenia la vella nau del temple romànic i, fins i tot, potser més que l'església franciscana, de la qual desconeixem les mides. Tal vegada hem de pensar més aviat en atribuir la celebració de les exèquies a Sant Francesc per desavinences entre el capítol de la catedral i els jurats de la ciutat. Sigui com vulgui, el capítol catedralici declinà aquesta vegada la celebració de les exèquies a la seva seu, però sí que bisbe i capítol es mostraren “promptats graciosament per honor

¹⁰ AMGi, Manual d'acords. Reg. 17561, f. 127r.-v.

¹¹ AMGi, Manual d'acords. Reg. 017572, f. 18-22v. Per als funerals de Joan II a València, vegeu Gual, 1949, p. 246-274.

¹² AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 121r. L'anunci del decés del rei arribà a Girona el 16 de juliol de 1458, i les exèquies se celebraren a Sant Francesc vint-sis-dies després, l'11 d'agost. Sembla que aquesta vegada no hi hagué ni tan sols la reunió consuetudinària al convent de Sant Martí Sacosta, punt de trobada habitual entre els capitulars de la catedral i els jurats de la ciutat.

de tant Rey e Senyor, e amor de la dita ciutat e honorables jurats prestar draps dor e altres ornaments los pus bells que hagen a la dita ciutat per decorar, magnificar e sollempnizar les dites exèquies...e pus sumptuosament que pusquen celebrar e festivar missas e altres sollempnitats acostumades”.¹³ La diplomàtica resposta capitular als jurats de la ciutat incloïa també la seva col·laboració en bastir el muntatge escenogràfic a l'església del convent de Sant Francesc amb tots els ornaments necessaris per “honorificar la tomba e cibori”, és a dir, per a embellir el taüt i el baldaquí que l'abrigava amb robes esplèndides i altres guarniments preuats.¹⁴

Quan hi havia harmonia en les trobades entre la municipalitat i la catedral, que era la majoria de les vegades que hem pogut consultar -només coneixem l'excepció citada de les exèquies celebrades al convent franciscà-, una representació de les dues institucions es reunien al convent de Sant Martí Sacosta, a mig camí entre la catedral i la Casa de la Ciutat, per acordar el dia de celebració de les exèquies, el que li tocava fer a cadascú i els compromisos de tota mena que calia arregar-se. Hem de creure que les relacions entre el capítol de la catedral i els jurats de la ciutat eren obligades en la preparació de les exèquies. A Barcelona el capítol i Consell de Cent decidien també els detalls del cerimonial, els dies previs en què havien de tocar les campanes, la mateixa arquitectura efímera i la il·luminació amb ciris, atxes i candeles.¹⁵

El desenllaç de la trobada solia ser sempre el mateix: la catedral assumia sense càrrec -llevat de la retribució que li tocava al sagristà mitjà per la porció canonical dels drets que li pertanyien- el fastuós cerimonial de l'ofici exequial, i tota la resta anava a càrrec de la universitat, des de la construcció del monument o tuguri amb els ornaments del cadafal i del taüt fins a l'adquisició i instal·lació d'una gran quantitat de ciris, destrals i espelmes -símbols de llum, les espelmes són el testimoniatge de la relació entre l'esperit i la matèria perquè la cera en fondre's participa del foc; es tracta d'un element crucial del catolicisme-¹⁶ i també l'elecció dels

¹³ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 135r-v.

¹⁴ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 131 r. Els jurats deixen constància que la no celebració de les exèquies a la catedral havia estat “per tant com lo capítol de la seu de la dita ciutat no han volgut acullir la dita ciutat en fer la dita celebrat en la dita seu en la forma que a les almes reys passats de gloriosa memòria era stat acostumat. E per ço los honorables jurats del present any ab del·liberat consell feren fer la dita celebracio en la sglesia de frares menors pre dita”.

¹⁵ Ortiz, 2015, p. 277-278.

¹⁶ Chevalier i Gheerbrant, 1982, p. 252.

oficiants, ornaments sagrats, encàrrec del sermó, la regulació i adjudicació dels seients segons estricta normativa protocol·lària que ja venia predeterminada en l'organització de la processó que des de l'Ajuntament anava fins a la catedral.¹⁷

Acordats els termes del cerimonial, es comunicava a la població la data i el lloc escollits per a les exèquies i totes les actuacions per als diferents actors, inclosos el comportament i l'abillament de les persones participants. Calia que tothom es vestís amb robes de dol i el cap cobert amb caperons.¹⁸ Les teles d'aquestes robes eren de saca o bé gramalles de color negre o fosc. Les dones vídues havien de complir l'obligatorietat de vestir mantells negres o obscurs i dur el cap cobert, mentre les casades, senzillament amb mantells foscos.¹⁹ El color negre té aquí un poderós paper simbòlic. El negre representa la passivitat absoluta, l'estat de mort completa. En les monarquies europees, assenyaladament la francesa, el rei era el titular d'un poder polític que depassava la seva condició de simple mortal: *le roi est mort, vive le roi*!²⁰ Aquí el color del dol és el blanc, que representa una absència provisional, la qual aviat serà acomplerta. Per contra, el dol negre no duu a cap esperança.

¹⁷ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17591, f. 51r.-52r. Vegeu apèndix I. El Consell de la ciutat acordà que les despeses a càrrec del municipi amb motiu de la celebració de les exèquies del príncep Joan d'Aragó (1498) es pagarien amb la recaptació dels emoluments del dret de la fleca de l'any següent (AMGi. Manual d'acords. Reg. 17590, f. 67r.-v.; 69r.). Vegeu Allo-Esteban, 2004, p. 50.

¹⁸ Maranges, 2018, p. 93. Usat en la vida diària i per viatjar, el caperó, solt o unit a la vestidura, era una caputxa de forma arrodonida o acabada en punxa, obligatòria per participar en les celebracions exequials. Per a les vestimentes de les exèquies del rei Joan II (1479) es precisa que tant els caperons com les gramalles havien de ser de cànem o de saques, robes gruixudes i aspres amb les quals es feien els sacs (Batlle, 1966-67, p. 342), i en les de la reina consort de Castella Isabel de Portugal (1496), el seu gendre, el rei Ferran el Catòlic, assistí a la seu gironina vestit de negre, mentre que els cortesans duïen gramalles de saques (AMGi, Manual d'acords. Reg. 17589, f. 57v.-58r.). Vegeu els treballs de Santos, 2009, p. 28-41 i de Sabaté, 1994 i 2017. Vegeu apèndix II.

¹⁹ Maranges, 2018, p. 50-51. Usada generalment amb caperó, la gramalla era una vestidura llarga d'ús corrent que arribava fins als peus i es posava sobre la gonella, la peça que habitualment duïen homes i dones amb la falda més o menys llarga. Peça d'ús preferent masculí i sense ornaments, hi havia gramalles també per a les dones. Podien ser confeccionades amb robes diverses, per bé que quan calia portar-la per al dol, hem de creure que era feta amb saca, com es desprèn de l'esment: "E que tot hom qui haia saques, vesta les saques ab los caperons vestits, e aquelles qui no han saques, vesten gramalles negres e scures ab caperons vestits." (AMGi, Manual d'acords. Reg. 17561, f. 124v.).

²⁰ Kantorowicz, 1989.

Tres dies abans de la cerimònia exequial, els jurats manaven *tocar clasc de senys*, és a dir, que les campanes de la catedral i d'altres esglésies de la ciutat sonessin al vespre amb els mateixos tocs que la seu les fa sonar amb motiu dels funerals dels capitulars.²¹ Més enllà del seu paper de crida sonora a la comunitat ciutadana per a unir-se a la pena, la campana té aquí el paper de lligam entre la terra i el cel, amb el so que acompanya l'ànima del difunt.²² En tant que responsables de l'organització de les exèquies, els jurats resolgueren el dia abans que un nombre reduït de ciutadans, generalment quatre o cinc, havien de recórrer la ciutat a cavall, vestits amb gramalles i capons o caputxes, per fer anunciar la celebració de la missa exequial i convidar tothom a participar-hi l'endemà.²³ Trobem arreu d'Europa aquest costum de cridar la població a participar en les exèquies; el 1477, René II de Lorena va ordenar que s'anunciés pels carrers de Nancy a tots els habitants que havien de dur una espelma a les cerimònies en honor de Carles el Temerari.²⁴ En ocasions, dos preveres i quatre beneficiats de la seu, també a cavall, es repartien el recorregut per carrers i places de la ciutat. Els eclesiàstics feien la crida al clergat de convents i monestirs, anant a cavall fins a Sant Daniel per anunciar la missa exequial a l'abadessa i les monges del monestir, sovint les darreres en arribar a la catedral, per bé que a la cerimònia ocupaven un lloc preeminent prop del cadafal.²⁵

De part dels jurats s'anunciava tanmateix a la població que el dia de la celebració de les exèquies era obligació tancar les taules i els tallers o/i obradors, almenys de portes enfora, prohibició que s'estenia també a tota mena d'actes festius. Aquesta aturada de l'activitat es retroba arreu d'Europa: a Orthez (Béarn-França), arran de la defunció del comte de Foix l'any 1414, diversos pregoners recorregueren la vila per a informar als habitants que "el dissabte anterior al

²¹ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17584, f. 14r.

²² Chevalier i Gheerbrant, 1989, p. 262.

²³ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17584, f. 14v. Vegeu nota 17. Els elegits per anunciar les exèquies del rei Pere el Cerimoniós el dia abans foren Jaume Rafel, Pere de Terrades, Bernat de Bell-lloc i Pere de la Via (Batlle, p. 343); a les d'Isabel d'Aragó (1498) foren Joan Vicens de Terrades, Pere Francesc de Santceloni, Gabriel Senyer i Guillem Coll.

²⁴ Abbé L. Marchal (ed.), p. 130.

²⁵ Com era habitual, a més de les monges de Sant Daniel assistien a les exèquies una representació del frares dels convents de Sant Francesc, Sant Domènec, el Carme i la Mercè. A la missa funerària d'Isabel d'Aragó anaren a la catedral també l'abat de Sant Pere de Galligants i les monges bernardes de Santa Maria de Cadins; oficià el bisbe Berenguer de Pau i el sermó anà a càrrec del franciscà mestre Pere Rovira, lector de la Seu. Al final varen ser dits els set salms i els assistents varen donar quatre diners a cada prevere, clergue i religiós per dir els salms.

dia dels honors no es treballarà i que no s'obriran els tallers, com si es tractés d'un dia festiu".²⁶ La multa per contravenir aquesta disposició podia pujar a mitjan segle XV fins a cinc sous, més del doble del salari mitjà d'un artesà.²⁷ En la preparació de les exèquies del rei Alfons el Magnànim, fou el mateix veguer de Girona, Bernat Guillem, qui per delegació reial i a petició dels jurats l'agost de 1458 manà l'aturada del treball i fixà la corresponent multa.²⁸

L'ESCENA DEL TEATRE FUNERARI

L'organització de la cerimònia de les exèquies reials era competència, com s'ha dit, dels jurats de la ciutat, responsables dels encàrrecs als diferents artífexs, pagar les despeses i coordinar amb el capítol de la catedral el conjunt de les necessitats que requeria el cerimonial que eren bàsicament: la construcció del baldaquí o tuguri que havia d'aixoplugar el simulacre tombal, amb el taüt buit dedicat al personatge en honor del qual es feien les exèquies; els ornaments corresponents; l'adquisició i instal·lació d'una gran quantitat de ciris, destrals i espelmes; l'elecció dels oficiants; la tria dels ornaments sagrats; l'encàrrec del sermó, i la regulació i adjudicació dels seients segons l'estricta normativa protocol·lària que ja s'havia organitzat des de l'arrancada de la processó a la Casa de la Ciutat fins a la catedral. Aquí, l'element més visible era, sens dubte, el baldaquí, citat també tuguri o cimbori que, segons la categoria del finat, podia atènyer més o menys alçada i sumptuositat, cosa que també es reflectia en la qualitat de les teles que l'ornaven i la quantitat de cera que es destinava a la confecció de ciris per a il·luminar el baldaquí i el seu entorn immediat.²⁹ La seva raó de ser era cobrir el taüt per magnificar

²⁶ Tucoo-Chala, 1978, p. 331-351.

²⁷ ACC, *Obra de la Seu*, Reg. núm. 40 (148-1449), 41 (1449) i 42 (1451-1452). Vegeu també nota 19.

²⁸ AMGi. *Manual d'acords*. Reg. 17561, f. 125r.

²⁹ Encara que esquemàtic, s'ha conservat a l'AMGi, *Manual d'acords*. Reg. 17584, f. 15v; un dibuix impagable d'un baldaquí, amb el cadafal, el taüt i les monges de Sant Daniel situades al seu voltant, algunes amb llibres de resos, publicat per Alberch-Castells (1985, p. 34) i per Gironella (2015, p. 88). No seria desencaminat pensar que les dues dones situades a la dreta, sense el llibre de resos, representin vídues distingides, les quals ocupaven un lloc preeminent. La presència de la imatge de la Mare de Déu al capdamunt del baldaquí i la cronologia del manual on apareix el dibuix ens fa suposar que el seu autor era present a les exèquies, i que correspondria al baldaquí dels funerals celebrats a la catedral de Girona en ocasió del traspàs de la infanta Beatriu d'Aragó. És de significar que en aquesta ocasió lluita al capdamunt del baldaquí la imatge de la Mare de Déu.

l'escenografia exequial i fer evident el poder reial.³⁰ Es tracta veritablement del *castrum doloris*.³¹

Aquest moble, utilitzat tradicionalment per a emfasitzar el lloc més preeminent de l'església medieval on es desenrotlla la litúrgia principal, que és l'altar, i on es concentra el decòrum més sumptuós, s'alçava en les exèquies davant del presbiteri, entre el reixat i el cor de la catedral. Es tractava d'un gran dosser a la manera dels baldaquins que des dels primers temps del cristianisme s'alçaven damunt l'altar de les basíliques.³² La seu gironina, per tant, amb motiu de les exèquies reials comptava temporalment amb dos baldaquins. El primer, restaurat l'any 2012 i ben conservat, obrat amb plata daurada per al presbiteri de l'edifici romànic i suportat per quatre pilarets també folrats d'argenteria, va haver de ser realçat amb quatre sòcols de pedra de Girona en el moment de ser recol·locat el 1347 en el

³⁰ Arias (2006, p. 78-79), en referir-se a les exèquies de Joan II celebrades a Barcelona, cita el cerimonial d'exèquies reials redactat pel cronista Pere Miquel Carbonell a *De exequiis, sepultura et infirmitate regis Joannis secundi*, publicat per Pròsper Bofarull a la Colecció de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, vol. XVII, p. 137-298, al qual han fet referència de manera reiterada diversos autors perquè és la font més exhaustiva sobre la litúrgia de la mort i el seu paper de propaganda del poder, entre d'altres, l'exhibició d'una gran quantitat dels seus escuts d'armes pintats sobre un suport que era penjat a les teles funeràries entorn del baldaquí i del taüt, i a les desenes de ciris que il·luminaven l'escena del cerimonial.

³¹ Richard, 2010, p. 3.

³² Kroesen, 2013, p. 190-191; 193; 200-201, que ha estudiat l'evolució del baldaquí o cimbori (evocació del cel que cobreix l'altar) arreu d'Europa, remarca que a França se n'han conservat molt pocs, pràcticament cap a Anglaterra i alguns en el centre i sud d'Alemanya; on se'n troben més és a Itàlia, singularment a les esglésies de Roma. S'atribueix a Arnolfo di Cambio la renovació a la darrera del segle XIII del model de baldaquí amb una traça nova de caire arquitectònic, amb arcs lleugerament apuntats, gablets i pinacles damunt quatre columnes i capitells. Sant Pau Extramurs (1285) i Santa Cecília del Trastevere (1295) en serien bons exemples. A Catalunya i arreu d'Europa, el més notable és, sens dubte, el de la catedral de Girona (1326), avui lamentablement separat del retaule de plata i traslladat fora del presbiteri, com també la mesa d'altar romànica que cobreix, desmantellament del qual es fa ressò també Kroesen (2013, p. 200). L'únic punt a favor pel tema que ens ocupa és que, per ajudar a fer-nos-en una idea més aproximada, aquest impressionant moble litúrgic és situat avui aproximadament en el mateix indret on es muntaren temporalment els baldaquins aixecats amb motiu de la celebració de la missa d'exèquies. Malgrat que aquests eren folrats de teles de dol i de robes de seda i brocats d'or, no sembla pas que fessin la competència al baldaquí de plata daurada que lluïa a l'interior del presbiteri gòtic. Marquès (1998, p. 36) fa notar la referència -recollida també pel citat més amunt Kroesen- al *coopertorium Sancti Felicis argenteum in capite* de l'església en la inscripció de Bernat de Farners per concloure que es tracta d'un baldaquí de plata que lluïa al presbiteri de la basílica de Sant Feliu, potser desaparegut arran del setge francès de Felip d'Ardit.

nou presbiteri gòtic, amb la qual cosa ateny una alçada total de més de sis metres (inclòs el graó sobre el qual s'alçava), mentre que els pilarets amiden 4,56 m els més baixos i 5,2 m els més alts, inclosos els suports inferiors de pedra nummulítica.³³ A les exèquies el segon baldaquí de caràcter efímer s'alçava davant el presbiteri, a una alçada d'entre 5 i 7 metres, per bé que, emplaçat entre la reixa major i els primers bancs on s'asseien els principals representants de la ciutat, quedava lleugerament més baix que el primer en arrancar del nivell de circulació de la nau, gairebé un metre inferior que el sòl del presbiteri.³⁴

Dels baldaquins efímers, només tenim notícies de les mides completes del que es muntà a l'església del convent de Sant Francesc amb motiu de les exèquies del rei Alfons el Magnànim.³⁵ De proporcions força quadrades, amidava uns quatre metres d'alçada per uns tres metres i mig d'amplada. La coberta era feta en aquesta ocasió amb robes d'or i de seda que eren sostingudes per quatre pilars de fusta pintats de color negre. A l'entorn del baldaquí penjaven sengles teles de Constança, també de color negre, amb l'escut reial pintat al centre, i dos escuts de Girona als costats.³⁶ Completaven l'ornament del tuguri unes peces de tela negra, dites tovallons, que penjaven de la part alta i que feien augmentar la impressió de dol i servien per sostenir

³³ Arran de la restauració duta a terme l'any 2012, s'ha arribat a la conclusió que el baldaquí de plata havia estat, si no tot, en part, sobredaurat, com ho mostren també les anàlisis fetes en algunes de les imatges (Domenge i altres 2015, p. 1-78). A més del baldaquí perdut de la basílica de Sant Feliu, sabem que n'hi havia també un que cobria l'altar de l'església del convent de Sant Domènec, obrat per l'arquitecte i escultor Antoni Canet l'any 1423, i és probable que n'hi haguessin més en altres esglésies conventuals de Girona, dels quals no tenim cap notícia.

³⁴ No sembla pas que l'alçada del tuguri tingués una relació directa amb la categoria del personatge, malgrat el que s'ha dit *supra*. En els documents consultats no ho hem pas observat, per bé que no tenim les mides de tots els baldaquins. Sí, en canvi, la riquesa de les teles, l'heràldica i el nombre de ciris que havien de cremar durant la cerimònia haurien estat bons indicadors del rang del personatge que rebia el darrer homenatge.

³⁵ En el decurs dels anys cada vegada es varen fer més alts, l'única referència que es troba en la resta d'exèquies de les quals tenim notícia al llarg del segle XV. El baldaquí per a les exèquies del rei Joan II (1479) tenia uns cinc metres d'alçada, cap a sis el de Joan d'Aragó (1497) i més de sis i mig el de la filla dels Reis Catòlics, Isabel d'Aragó (1498). Hem de pensar que també ocupaven més espai, tot i que la nau de la catedral es trobava a la darreria del segle XV en les mateixes condicions que mitjan segle després d'acabar la volta de la segona crugia.

³⁶ No hem trobat cap referència a teles de Constança. I sí, en canvi, de Malines, Brussel·les, Amiens, Valenciennes, Ypres, Besiers, Narbona, Xaló, etc. (Maranges, 2018, p. 38, 137-138). Les robes fetes a Xaló (França) es troben citades Exaló i Aixaló.

la presència altra vegada dels escuts reials i de la ciutat. Els emblemes utilitzats per decoració permetien personalitzar un espai simbòlic a l'entorn del difunt o, en absència del cos, recrear la seva presència. És la posada en escena del príncep, del seu poder i de la seva ocupació real o no de l'espai, del qual així pren possessió.³⁷

En el decurs del temps, aquests baldaquins anaren guanyant alçada: cinc metres d'alt per dos d'ample el tuguri per a les exèquies del rei Joan II, que aquesta vegada lluïa teles de color daurat que folraven les columnes, peces de roba negra al voltant, amb un gran escut reial al mig i els escuts de Girona als dos caps, i dalt de tot una imatge de plata de la Mare de Déu de poc més d'un metre d'alçada, «la qual favoria e ornava molt lo tabernacle», i a la qual hem fet referència abans. També lluïa una marededéu d'argent el baldaquí d'uns cinc metres i mig d'alçada bastit per a les exèquies del segon fill dels Reis Catòlics, el príncep de Girona Joan d'Aragó (1497), ornat amb cortines fetes amb llana de bruneta.³⁸ En darrer terme, fins a gairebé set metres s'enlairà el tuguri de la filla dels Reis Catòlics, la infanta Isabel d'Aragó (1498), reina consort de Portugal, segurament per la major alçada en aquesta ocasió del cadafal o túmul que tenia fins a set graons de fusta coberts de teles de color negre, i del qual parlem tot seguit.³⁹

El monument, com expressa la documentació, era el centre d'atenció del cerimonial i comprenia el cadafal muntat davant del presbiteri, sobre el qual s'alçava el tuguri o baldaquí que acollia el taüt amb el cos del difunt o el representava quan es tractava de la celebració d'exèquies sense el cadàver. En les èpoques medieval i moderna eren estructures de fusta ornades amb teixits, generalment de color negre, escuts pintats de les armes del

³⁷ Hablot, 2006, p. 148.

³⁸ Vegeu notes 17, 21 i 23. Es pot pensar que la imatge de la Mare de Déu que es col·locava al capdamunt del baldaquí era sempre la mateixa per la coincidència de mides les vegades que queda registrada la seva presència.

³⁹ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17586, f. 88r., 90v. Vegeu nota 17. *Cadafal i túmul* són utilitzats indistintament per a referir-se a l'estructura de fusta aixecada del sòl. (Ortiz, 2015, p. 271-272). No pas per cobrir, que seria el baldaquí, sinó que ens referim a cadafal en el sentit d'una plataforma graonada que s'aixeca del sòl per servir de basament en les cerimònies funeràries. Dit també *túmul*, Alcover-Moll (1980, p. 575) precisa que al·ludeix a un cadafal cobert amb draps de dol. No obstant això, el mot *cadafal* s'utilitzà en el sentit estricte de plataforma elevada en un context fora de l'àmbit funerari, com el cadafal que es va muntar a Girona prop del portal dels Albadiners, conegut també amb el nom de portal del Carne, l'accés sud a la ciutat venint de Barcelona, per al cerimonial de prestar jurament als Reis Catòlics durant la seva visita a la ciutat el setembre de 1493.

personatge al qual es dedicaven les exèquies. Les teles negres donaven certament una imatge fúnebre de l'espai de la nau, que era amplificada pels ciris col·locats entorn del cadafal i les candeles que portaven els oficials i assistents a les exèquies. Tot plegat creava un efecte cromàtic de clarobscur, de llums i ombres, que avui ens semblaria d'una notòria teatralitat macabra. A diferència dels temps del barroc, on en aquestes construccions efímeres hi entraven a més de la fusta tota mena de materials com ara paper, teixit, estuc i guix per crear efectes de pedres nobles com marbre, jaspí, o bé metalls preciosos com or i plata, a l'època medieval el conjunt arquitectònic i el mateix cerimonial resultaven molt més austers i amb un accent lúgubre i tenebrós. No obstant això, l'efecte devia ser impactant.⁴⁰ Túmul i taüt, embolcallats pel baldaquí, centraven la mirada de tots els assistents a les exèquies. El baldaquí quedava alçat per aixoplugar i presentar el taüt, tant si aquest contenia el cos del difunt com si el representava en no disposar del cadàver per a la cerimònia. Enmig d'una expressió severa del dol, aquesta arquitectura efímera no era sinó un espai obert amb coberta a dos o quatre vents, semblant als baldaquins paleocristians i carolingis, que es començà a utilitzar com a mínim a mitjan del segle XIV.⁴¹

El baldaquí era voltat de cortinatges negres que de vegades haurien cobert gairebé totalment l'estructura de fusta, sobre els quals s'hi penjaven els escuts de la família del finat i de la ciutat sobre paper o fusta, o ambdós suports. Ja hem comentat que la qualitat dels cortinatges de dol emprats per al baldaquí i el luxe de les robes que cobrien el fèretre simulat reflectia la importància que es donava al finat. També la quantitat de cera utilitzada

⁴⁰ González i Garcia (1995, p. 129) remarquen la teatralitat del cerimonial, no només pel decorat de l'escena, sinó també pels mateixos actors i el drama que representaven. Sempre presents en els llibres de comptes, la gran quantitat de ciris i candeles que s'aplegaven entorn del baldaquí i del presbiteri (sens dubte un dels ingredients del cerimonial més efectista, si tenim en compte l'escassa llum natural de l'interior del presbiteri i dels dos trams bastits de la nau de la catedral de Girona, amb només quatre finestrals de la gran nau disponibles) devien provocar una il·luminació trèmula i oscil·lant, del tot fantasmagòrica, emfasitzada per les teles fosques del tuguri i les robes del taüt, i les vestimentes de dol dels assistents i les robes negres dels oficials.

⁴¹ Ortiz, 2015, p. 269, 272. La representació de l'al·legoria de la mort tenia lloc entorn de les construccions temporals de túmuls i cadafals, dels quals aquesta autora assenyala la diferència. Mentre identifica el cadafal amb la plataforma de fusta sobre la qual s'aixeca el conjunt arquitectònic, el túmul l'assimila a la forma en alçada que prenen aquesta tipologia de construccions efímeres, la qual cosa no ens sembla pas que s'ajusti exactament al significat que es troba a la documentació medieval. Vegeu nota 55.

per la lluminària de l'escenari fúnebre. Catifes i draperies de ras per cobrir el sòl completaven l'escena, sempre amb una quantitat notable de ciris de diferents mides, com ara atxes o ciris gruixuts, de dos a quatre, relligats a manera de trena, que entorn del túmul i del taüt il·luminaven tot l'espai com si es tractés veritablement d'una capella ardent, tal vegada un record llunyà de les pires funeràries o fogueres amb què eren incinerats els antics emperadors romans.⁴² El taüt buit en record del finat o finada, habitualment gran, d'uns dos metres de llarg, descansava sobre un llit de fusta d'uns 20 cm d'alt, embolcallat generalment de seda de color verd fosc. El taüt d'Alfons el Magnànim, però, era cobert amb un teixit de llana de color vermell dit aixaló o xaló perquè era fabricat a la ciutat francesa de Xaló, al qual s'hi cosien dues teles d'or imperials alternades amb tovallons de roba negra amb els escuts reials i de la ciutat pintats.⁴³ Finalment, damunt el taüt orientat vers l'altar s'hi disposaven els atributs reials, la corona de plata daurada i una espasa pintada de color daurat, als costats de la qual eren col·locats la bolla d'or i la vara o ceptre també daurada, *ab flors al cap*.⁴⁴

El taüt es col·locava damunt un cadafal o plataforma també de fusta, sovint de cinc graons coberts amb teles del mateix color, però no pas de

⁴² Allo, 2004, p. 67. Español ha remarcat la pervivència a l'època del gòtic de la tradició romana en el ritual del *córrer les armes* (Español, 2007, p. 867-894). Això no obstant, a Girona no hem pogut trobar cap referència sobre la seva celebració, ni tampoc que tingués lloc alguna cerimònia en un espai públic de la ciutat prèviament a la missa exequial. Ignorem quina font permet acreditar aquest ritual a Girona (Pascual, 2016, p. 10). El cert és que només tenim constància de les processons que sortien cap a la catedral des de la Casa de la Ciutat, amb les autoritats ordenades en files, i des dels convents i monestirs amb una representació dels frares de cada comunitat. No coneixem cap acte abans o després de les exèquies, més enllà del recorregut ja comentat per la ciutat del veguer, jurats, ciutadans "e molta altra gent", vestits de dol, anunciant la mort del personatge regi (Batlle, 1966-1967, p. 82). No es feien planys ni es trencava cap escut ni s'esquinçava els penons fúnebres, i només s'empraven cavalls per comunicar les exèquies.

⁴³ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 129r-130r. El taüt de Joan II era cobert amb dues teles "de brocat d'or molt riques". Cap dels taüts de les exèquies registrades eren ornats amb les mateixes teles ni colors; anotem que teixits daurats amb els escuts reials cobrien el de la infanta Beatriu i que el d'Isabel de Portugal mostrava una tela de vellut negra i dues capes de brocat "molt riques". No sabem si només en alguns casos o habitualment, el capítol de la seu oferia riques teles d'or i altres ornaments de la catedral per "decorar, magnificar e sollempnizar" les exèquies.

⁴⁴ No sabem del cert si aquestes insígnies reials, reutilitzables o no per a altres exèquies, eren obrades amb plata daurada o amb fusta pintada. De la documentació es desprèn que habitualment eren de fusta pintada, obrades per un fuster i pintades i daurades per un pintor, les quals podien ser reutilitzables.

seda. El cadafal de Joan II, també de cinc graons, era cobert, però, amb “molt belles e nobles catifes e draps de peus”.⁴⁵ Completaven l’escena una quantitat notable de ciris, en alguns casos vora el centenar, pintats de negre amb l’única ornamentació de l’escut de Girona, disposats entorn del cadafal i de l’altar del convent de Sant Francesc en les exèquies d’Alfons el Magnànim. A la catedral s’arribaren a col·locar canelobres o *antorxeres* de metall o de fusta per aguantar fins a un centenar de ciris o brandons negres -sempre amb els escuts pintats, habitualment de quatre lliures de pes, situats entorn del tuguri, des dels primers pilars que delimiten el presbiteri de la catedral fins a la reixa de l’altar major. Es pot imaginar quina seria l’atmosfera i la visió del presbiteri des dels bancs dels fidels i de l’arquitectura efímera del tuguri amb el taüt i la seva ornamentació de robes, atributs i blasons, tot plegat il·luminat per un centenar de ciris i les candeles enceses, “belles e grosses”, que portaven els assistents durant la missa exequial. La quantitat de cera cremada podia ser tan gran que l’espai es podia fer irrespirable fins al punt d’haver de tenir obertes les portes del temple.⁴⁶

A la catedral, la missa major era oficiada pel bisbe, assistit pel seu capítol i, en ocasions, per capellans de la casa reial, o per un canonge i el sagristà major si el bisbe era absent.⁴⁷ Eren misses cantades i solemnes, “ab molt bon orde e sonoritat de veus, que ere cosa molt accepte e de nota als

⁴⁵ Batlle, 1966-1967, p. 83. El cadafal més enlairat amb 7 graons, folrats amb teles negres, torna a ser el del príncep de Girona Joan d’Aragó, que és també, recordem-ho, a qui li correspongué el baldaquí més alt dels quals tenim notícies. Set graons també tenia el basament del cadafal d’Isabel de Portugal. Quant al taüt, al d’Alfons el Magnànim a les exèquies de la catedral d’Osca hi havia una efígie del rei damunt la caixa, detall que no ens consta que es donés al Principat (Laliena i Iranzo, 1991, p. 58; Pérez, 2011, p. 222-223). El cap del taüt es disposava mirant l’altar; per tant, les personalitats dels primers bancs es trobaven ben a prop del suposat cap del finat.

⁴⁶ Beaune, 1975, p.137. Com a símbol d’humilitat i desgràcia, es respirava una atmosfera tràgica. L’ús del color negre es va estendre singularment des de la baixa edat mitjana: Vegeu Pérez, 2011, p. 235, sobre cita de Pastoureau, 1993, p. 102-103. Dona una idea de la importància de la llum, símbol cristià del naixement i del darrer viatge, les 4.000 lliures de cera gastades en les exèquies d’Isabel la Catòlica, on a les quatre cantonades del tuguri hi havia sengles ciris de grans proporcions, amb els escuts d’armes de Castella (Ruíz, 2003, p. 269-270). Tot plegat, la quantitat de cera gastada, la qualitat de la roba dels cortinatges i de la que es posava damunt el fèretre simulat, era inversament proporcional a la importància que es volia donar al finat.

⁴⁷ Vegeu nota 18. L’any 1496 les misses celebrades el divendres i el dissabte 9 i 10 de setembre foren oficiades pel bisbe Berenguer de Pau, assistit per capellans de la capella del rei, que era present a les exèquies i que en aquesta ocasió varen ser sufragades per ell mateix.

oynts e veents, e segons se pertanyia a tant e excellents exèquies reyls”.⁴⁸ D'ençà del segle XIII s'endurí el paper del clergat com a intermediari obligat per a les celebracions funeràries, essent l'organitzador dels gestos, de les paraules i de les seqüències de la litúrgia. Després de l'oferta o de passar la bacina, les dones vídues que es trobaven a l'entorn del taüt oferien pa i vi i tot seguit el sermó o testimoni, que en les exèquies d'Alfons el Magnànim anà a càrrec del mestre teòleg Joan Monjo, prior del convent de Sant Francesc i lector de la catedral.⁴⁹ El paper de les dones en l'acompanyament del dol no solament era important sinó primordial, com veiem aquí. Resta encara per fer un estudi antropològic sobre aquesta qüestió, i més tenint en compte que alguns autors ja han obert el camí.⁵⁰ Acabada la missa, es feia l'absolució general sobre el monument o taüt, “molt be e devotament”, i els eclesiàstics entraven en el cor per dir els salms i donar la caritat a tots els presents. Després els jurats i acompanyants es dirigien novament a la Casa de la Ciutat i, un cop aquí, “foren fetes les gracies atots los qui los havien acompanyats per part dels comissionats Belloch, de la Via, Ombert, Massaanet, Andreu i Martí”.⁵¹ En darrer terme, poca cosa podem dir sobre el sermó fúnebre i el seu contingut. Devia ser un moment àlgid de la cerimònia i només sabem que sovint anava a càrrec d'un teòleg de l'orde dels franciscans o dels dominicans i que després es cantaven els set salms penitencials⁵². En la preparació de les exèquies de Joan II a València es decidí que per al “divinal ofici lo dia del aniversari, ab sermó solempne, els jurats i no els capitulars, eren els encarregats que ... hi sia procurat e haud

⁴⁸ Els diversos Manuals d'acords municipals de l'Ajuntament de Girona contenen les descripcions més detallades que coneixem sobre l'organització i la celebració del ceremonial de les exèquies que tingueren lloc a la ciutat al llarg de la baixa edat mitjana.

⁴⁹ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17591, f. 131v.-132r. Reg. 17584, f.11v.-17r.

⁵⁰ Vegeu els treballs de Chiffolleau, 2011: XXXIV; 570. Veure també Lauwers, 1997 i Lauwers i Zémour, 2016.

⁵¹ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17609, f. 33r.-v; 37r.; 39r; 42v. Atès que les monges de Santa Clara vivien en estricta clausura i no assistiren a les exèquies, els jurats demanaren a l'abadessa i a les monges que fessin “en lur monestir pregaries e los sufragis que fer se deuen per anima del senyor Rey, axí com molt voluntàriament fer e oferiren e o faeren e meteren per obra e los fou dada la caritat que fou vist als dits jurats”.

⁵² Entre el seu contingut hi devia haver una apel·lació a l'arbre genealògic i a lloar les virtuts i la bona mort del finat, i alhora recordar als presents la brevetat de la vida. Una demostració, en definitiva, de la noblesa del difunt, en el qual s'elogiaven les virtuts del personatge amb l'absolució del simulacre de tomba (Varela, 1990, p. 15-107; Allo i Esteban, 1989, p. 87-104; 2004, p. 40).

solemne sermonador, lo qual sia be informat e certificat de les virtuts e laors del dit senyor rey, sobre el qual se faça condigna commemoració” (Camarena, 1949, p. 254, 263). Aquest autor publica també el pregó dels jurats en què prohibien festes i treballs.

DESPESES I FINANÇAMENT DE LES EXÈQUIES

Sense pretensions d'exhaustivitat, dediquem aquest capítol a les despeses que el Consell de la Ciutat havia de fer front, singularment per a la construcció de l'escenografia efímera que havia de presidir el cerimonial, la fabricació dels suports per als ciris, la compra de la cera i de les candeles que es repartien entre els assistents a la cerimònia. Batlle fou dels primers a publicar un llibre de comptes de les despeses amb motiu de la celebració d'unes exèquies reials, concretament les del rei Pere el Cerimoniós, celebrades a Girona el dia 15 de gener de 1387, contingudes en el *Llibre de comptes donats per Jacme Beuda, Sindich de la Ciutat de Gerona*. Hi ha també despeses “de moltes quantitats de dines en l'any 1386 y 1388 rebudes per fer palissada al reval del Mercadal, donatiu al Sr. Rey y rembre violaris y censals”,⁵³ amb un primer pagament al sagristà mitjà. En aquesta ocasió els jurats varen manar fer un baldaquí nou -fet que acredita la reutilització en algunes ocasions d'aquest tipus de moble litúrgic- perquè el que tenien, gairebé inservible, era “fort leig e ronyós”. En aquesta ocasió Batlle cita també el mestre major de la catedral Pere Sacoma, a qui recaigué el disseny del nou tuguri i la responsabilitat de facilitar fusta, juntament amb els fusters Guillem de Valdemia i Bartomeu Rigau, que aportaren fusta de pi. A més a més, Pere Sacoma cobrà per fer i desfer el tuguri. També es comprà fusta als fusters Guillem Veciat i a Berenguer Serra. Pel que fa a les teles, se'n varen llogar d'or i de seda al mercer Pere Anglès per a guarnir el túmul i el taüt. Tatxes i altre material de ferro, s'obtingueren del ferrer Martí Saboera o Boera.⁵⁴

En el disseny i construcció del tuguri o baldaquí i el cadafal amb la seva graonada⁵⁵ hi podia participar el mateix director dels treballs de

⁵³ Batlle, 1944, p.143.

⁵⁴ Batlle, 1944, p.139-140.

⁵⁵ Arias, 2006, p. 68-69, no distingeix *cadafal* de *túmul*, i considera el *cadafal* com la plataforma sobre la qual s'aixeca el conjunt, que és també la segona entrada del diccionari català-valencià-balear,

la catedral que, com hem vist, el 1388 se'n feu càrrec el mestre major de la seu Pere Sacoma, el qual hi degué participar activament en rebre diverses quantitats taxades per a la construcció del tuguri aixecat per a les exèquies del rei Pere el Cerimoniós.⁵⁶ Més endavant, l'any 1491, els mestres de cases de Girona Joan Sunyer i Miquel Geroni cobraren 95 sous i 10 diners per la fusta destinada al túmul de les exèquies de la infanta Beatriu Pimentel i Enríquez. També reberen pagaments per al cibori d'argenter Guerau Coromina i els fusters Geroni i mestre Anthonet.⁵⁷ Als pintors se'ls encomanava la feina de pintar els escuts d'armes del difunt i els de la ciutat que ornaven el baldaquí, el taüt, ciris i brandons i, finalment, per daurar l'espasa, el ceptre i el pom, que costà 11 sous, fet que acredita que els atributs reials que es col·locaven damunt el taüt podien ser de fusta pintada de color daurat.⁵⁸ Dit sigui de passada, la família de pintors Borrassà -en tenim notícies de Guillem II i de Francesc- la trobem sovint encarregada de pintar escuts reials sobre fusta o sobre paper per col·locar sobre el drap negre del baldaquí, que devien ser els més visibles, i també els ciris que l'envoltaven.⁵⁹ Per contra, hem de creure que per a les exèquies de la infanta Beatriu els escuts eren de metall, obrats per l'argenter Grau Coromina, i pintats pel pintor Salvador Mia, entre d'altres, 70 escuts de la ciutat per als ciris, 4 de la casa de la infanta per al taüt i la resta per a

per bé que aquest, en la quarta accepció, defineix *cadafal* com el túmul, i considera el funerari elevat: <https://dcvb.iec.cat/>. Tanmateix l'entrada *túmul* la defineix a la tercera accepció com a cadafal cobert de draps de dol sobre el qual es col·loca un taüt o es figura que hi ha el mort del qual se celebren les exèquies. Vegeu Garcia Mercadal, 1952, p. 460.

⁵⁶ Batlle, 1944, p. 141-43. Per a la seva participació en la construcció del tuguri, Pere Sacoma cobrà un total de 22 sous, equivalent a poc més d'una setmana del salari que cobrava a la seu. (AMGi. Manual d'acords. Reg. 17510, f. 30v.-31r.). Afegeix Batlle, ultra la compra de teles de bruneta i de color negre, i les agulles per subjectar els escuts a aquestes teles que cobrien el baldaquí, que Pere Sacoma dirigí la construcció d'aquest tuguri i que hi participaren els fusters Guillem de Valdemia i Bartomeu Rigau, amb la col·laboració de Guillem Borrassà, que pintà els escuts reials i de la ciutat, notícies que Batlle extreu d'un llibre de comptes (f. 35-37), donats per Jaume Beuda, síndic de Girona, que transcriu en l'apèndix. Vegeu Cingolani, 2018, p. 200-209.

⁵⁷ AMGi. Manual d'acords. Reg. 017584, f. 17r.; 19r.; 22r.-v. Per al tuguri de les exèquies d'Alfons en Magnànim al convent de Sant Francesc, el fuster Antoni Nato va convenir amb els jurats la seva construcció a preu fet per la quantitat de 77 sous, i el pintor Ramon Solà II cobrà la notable quantitat de 6 lliures i 4 sous per pintar 112 escuts de la ciutat.

⁵⁸ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 142v. Vegeu notes 43 i 49.

⁵⁹ Batlle, 1949, p.143. AMGi. Manual d'acords. Reg. 17535, f. 79.

ornar el baldaquí.⁶⁰ La resta de partides corresponien a la compra de cera i fabricació de les candeles i dels ciris (amb els corresponents peus de fusta), l'adquisició de saques i bruneta (a diferents paraires de la ciutat) que servien per a la confecció de gramalles i caperons per als jurats i veguers participants a la cerimònia i el lloguer de teles d'or i seda i algun altre material que es pagava al sagristà mitjà de la catedral com a responsable de les vestimentes i ornaments catedralicis. Anotem una partida de 200 tatzes per clavar les teles que servien per vestir el tuguri i el cadafal i, finalment, cal comptabilitzar les retribucions al personal, com ara els guardians de la catedral (cinc sous i tres diners) i Sant Feliu (dos sous i nou diners) per tocar les campanes i el celebrant, en el cas de les citades exèquies celebrades al convent de Sant Francesc -la participació del bisbe i els concelebrants de la missa exequial entraven dins l'aportació de la seu als pactes signats amb els jurats de la ciutat-. Només es feu un pagament al mestre de teologia Pere Comte, que cobrà la bonica quantitat de 18 sous en concepte de celebrant.⁶¹

A les exèquies del rei Alfons el Magnànim a Sant Francesc, a més de Pere Comte cobraren 11 sous cadascun dels oficiants, frares del convent de Sant Francesc, del Carme i de la Mercè. En aquesta ocasió l'encàrrec a preu fet del tuguri i del taüt recaigué en el fuster Antoni Nato, feina per la qual cobrà 77 sous. Per bé que les exèquies no se celebraren a la catedral, el sagristà mitjà cobrà 110 sous, una xifra prou notable, pel préstec de teles d'or i de seda, brondons i altres ornaments per vestir el baldaquí i el taüt, i encara 45 sous més per la cera dels ciris. Un boter de Girona, Geroni Saurina, es feu càrrec dels peus de fusta per sostenir els cent ciris destinats al presbiteri.⁶²

En darrer terme, un jove pintor Ramon Solà II fou l'encarregat de pintar 112 escuts de la ciutat per ornar ciris i brandons, i 18 escuts reials més "ab franja lleonada per ser col·locats als tovallons del moniment o ataut". En aquestes i altres exèquies, les despeses restants tenen a veure amb la compra dels teixits als paraires, la confecció dels sastres, la tintura a negre o fosc dels tintorers -excepte les teles de Constança- i claus i taxes i fil per adherir els escuts a la fusta o a les teles. A banda dels ciris, també hi havia una partida important de cera per a les candeles.⁶³ No totes les teles es

⁶⁰ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 133v.; 137v.; 138v.

⁶¹ Com que no es va fer a la catedral, la missa funerària fou celebrada per frares de diferents convents.

⁶² AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 135v-136r.-v.

⁶³ *Ibidem*, f. 137r.-v. Més endavant el document conté el detall del cobraments de Ramon Solà II

compraven i servien per a unes exèquies, sinó que, a banda dels préstecs de robes a càrrec del capítol de la seu, alguns teixits i objectes es guardaven a la Sala Menor del Consell de la Ciutat per a aquesta i altres ocasions, com acredita l'inventari de les exèquies d'Isabel d'Aragó, celebrades el 1498, on s'hi relacionen una espasa de fusta i un ceptre amb pom daurats, una creu gran i dues ales daurades de l'àngel custodi, emprat per a aquesta ocasió, 16 escuts de la ciutat pintats d'or i plata, 4 peces de tela negra per als pilars del baldaquí, 27 tovallons de tela de Constança, "un sobre cel gran per lo capell ardent de tela negra ab armes reials e de la dita ciutat" i 4 bordons per portar gonfanons o estendards.⁶⁴

El ritual funerari restableix així els ritus cèlebres del traspàs definits per Van Gennep: "la séparation concrétisée par le décès et son annonce; la liminarité avec le convoi et la messe des funérailles, et, dernière étape qui nous échappe malheureusement dans les sources géronaises, la réagrégation caractérisée par le repas et les commémorations".⁶⁵

GIRONINS ASSISTENTS A LES EXÈQUIES

"[...] e per tres dies ans de la celebracio de les dites exequies cascun vespre axi en la seu com en totes les altres sglesies e monestirs. los dits jurats faeren fer clasts de senys segons que en la dita seu es acostumat de fer per aniversaris de capitulars, e la dita jornada de divendres dedicada per la dita celebracio los dits jurats se ajustaren de bon mati en la casa del consell de la dita ciutat e aquí foren los aficials reials e alguns capitulars militars ciutadans e altres dels bressos mija e menor de la dita ciutat, e axi aplegats

per pintar la totalitat dels escuts reials i de la ciutat, en nombre de 157, per daurar l'espasa, el ceptre i el pom i per ennegrir els pilars del baldaquí. Anotem la curiositat que el pom de fusta que havia d'anar col·locat damunt el taüt es va haver de fer dues vegades perquè la primera havia quedat molt petit.

⁶⁴ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17591, f. 50v.; 55r. Vegeu nota 17. A l'inventari redactat amb motiu de les exèquies de la reina de Castella Isabel la Catòlica, es consigna que tota la fusta utilitzada per al monument funerari sigui guardada a la Casa del Consell i que no surtin sense el permís dels jurats, entre altres peces, arets, bigues, taulons de pi, escales o graons i llistons per sostenir els ciris. No sembla pas, per tant, que hi hagi massa dubtes sobre si un cop celebrades les exèquies es conservava o no la fusta per a reutilitzar el tuguri una altra vegada: es creu (Perez, 2011, p. 233-234) que es construïen expressament per a cada celebració, lògicament com correspon a una obra efímera, per bé que en alguns casos la fusta podia ser utilitzada en préstec.

⁶⁵ Van Gennep, 1909 (reed. 1981).

los dits quatre ciutadans ordonarenlins cobles faents sinquenes cornes e ternes segons fou vist e fet.”⁶⁶ Què en sabem dels assistents a la missa exequial amb motiu d'un membre de la reialesa? Hi farem ara referència amb una certa aproximació, la que ens permeten les fonts i la historiografia, que es concreta assenyaladament en els estudis de Sobrequés i Guilleré. De les vuit exèquies celebrades a Girona de les quals hem extret informació, els registres municipals només donen el detall de la distribució dels representants dels diferents estaments per files o *cobles* a la missa exequial i a les processons d'abans i després de la cerimònia. Entre les característiques comunes dels exemples de funerals principescos que coneixem a Europa, es pot desprendre que el punt port era la processó fúnebre; en aquest context s'evidenciaven qüestions com ara les rivalitats polítiques, i cada participant les sabia desxifrar perfectament: l'*imperium* del difunt, el del seu successor, i també en aquests esdeveniments hi tenien el seu paper les jerarquies dels poders locals.

Entre la primera que registrem el 1458 i la darrera de 1516, lògicament uns pocs personatges repeteixen en algunes de les exèquies d'aquest marc cronològic, i mai en la mateixa fila, cosa que s'explica per l'ascens o descens del personatge en l'escala de la seva categoria social i del càrrec que ocupés durant un període de temps determinat. De les primeres autoritats assistents a les exèquies el matí del divendres 11 d'agost de 1458 celebrades en memòria del rei Alfons el Magnànim al convent de Sant Francesc, sabem només que els homes acompanyaren les autoritats civils -les dones hi anaven per lliure-, vestits de dol i de manera ordenada, és a dir, en processó, des de la Casa de la Ciutat fins al temple franciscà, a l'altra banda de l'Onyar, però fent volta per la plaça de l'Oli i per la Rambla. I sabem també que un nombre reduït de vídues, fins a un màxim de sis, es col·locaren entorn del taüt “ab mantells al cap cobert”, al capdavant de les quals se situà Violant Canet, la vídua des de 1431 de l'honorable ciutadà Bernat Andreu Sitjar.⁶⁷ Les dones casades se situaren a baix de la graonada del cadafal, tantes “com establir si pogueren”.⁶⁸ Ignorem quin va ser el motiu de la desavinença entre el capítol de la seu i els jurats de la ciutat per celebrar les exèquies a Sant Francesc. De fet, les trifulgues i desacords entre el clergat de la catedral, bisbe i capítol, i

⁶⁶ Vegeu nota 17.

⁶⁷ Reixach, 2019, p. 863.

⁶⁸ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17561, f. 131v.-132r.

els jurats de la ciutat sovintejaven a Girona i, com remarca Sobrequés, eren les pròpies del gat i la rata, singularment en els afers tributaris.⁶⁹ El capítol respongué a la crida dels jurats per organitzar les exèquies que, vés a saber per què, no accedia a acollir-les a la catedral, com ja s'ha dit, per bé que el dilluns següent, 13 d'agost, el bisbe i el capítol organitzaren i costejaren una altra missa exequial a la seu, amb tuguri i tots els elements del cerimonial inclosos, el taüt cobert amb una tela daurada, sobre la qual es disposà la corona, l'espasa, la bolla d'or i el ceptre, i la col·locació de més ciris que mai, 250, que cremaren amb les candeles que es repartiren entre els assistents a la cerimònia.

A diferència, doncs, de les exèquies celebrades en anys successius a la catedral, ignorem quina va ser la distribució dels assistents dins del temple franciscà. A la documentació municipal sobre les exèquies del rei Joan II, celebrades el dia 5 de febrer de 1479, es detallen els llocs que al llarg del recorregut cap a la catedral ocupà l'oligarquia urbana en les distintes files de la processó, càrrecs i dignitats de la ciutat, representants de l'estament militar i la noblesa.⁷⁰ Varen tenir cura del protocol els mateixos jurats elegits per la municipalitat per a encarregar-se de l'organització de les exèquies. Des de la plaça de les Albergaries, seu de la Casa de la Ciutat, la processó degué recórrer els carrers dels Ciutadans, Cort Reial, Ballesteries, Pujada de Sant Feliu i, entrant pel portal de Sobreportes, enfilem les escales de la catedral fins al capdamunt per tombar cap a la plaça dels Apòstols i entrar a la catedral pel portal inacabat, però que era des del darrer quart del segle XIV l'accés més utilitzat. En els bancs davant el baldaquí, situats sota el primer tram de la gran nau, hem de creure que els assistents es distribuïren de manera semblant a l'ordre de la processó. És a dir, fins a sis bancs amb els integrants de les diferents files o cobles, encapçalats pel capità Joan Sarriera, el veguer, l'advocat fiscal, i fins a sis jurats repartits un a cadascuna de les files, que havien sortit de la Casa de la Ciutat, on de bon matí s'havien aplegat els convocats, excepte el batlle, que excusà la seva absència, segons sembla poc justificada en opinió del relator, "fingint se en aquella hora indispost", acompanyats per un gran nombre de "ciutadans e molts altres pobles de la ciutat en multitud copiosa".⁷¹ Dins de la catedral,

⁶⁹ Sobrequés, 1975, p. 226.

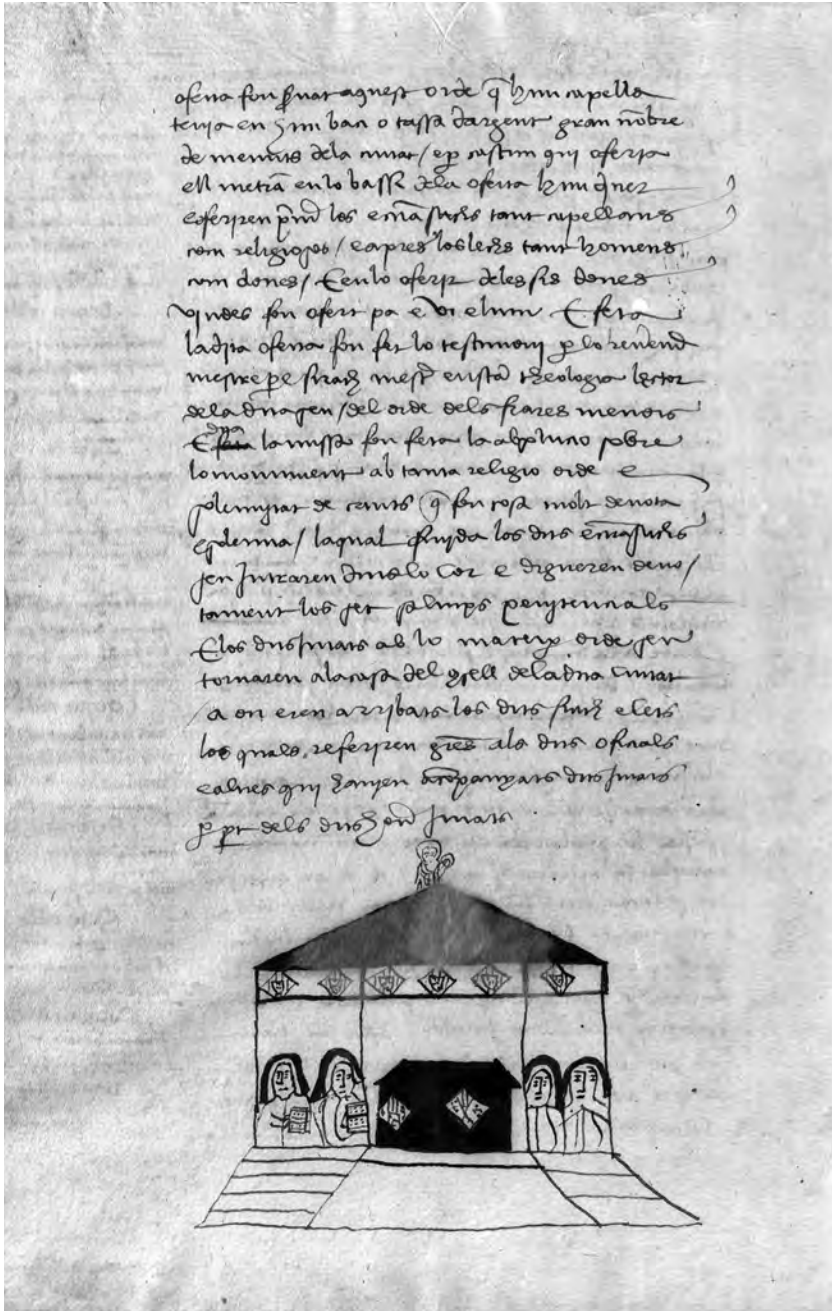
⁷⁰ Batlle, 1966-1967, p. 345-346.

⁷¹ Batlle, 1966-1967, p. 344.

un cop hagué entrat la processó procedent del municipi i distribuïdes les autoritats en els sis primers bancs, encapçalats respectivament pel jurat en cap, el veguer, el jutge ordinari, l'advocat fiscal, i dos jurats més, els nobles i altres membres de la mà major, dits ciutadans, ocuparen els seients a partir del setè banc i, finalment, segons l'ordre d'arribada, se situaven les persones de la mà mitjana, és a dir, la burgesia, integrada per comerciants i mercaders i professionals liberals, com ara notaris i cirurgians i, en darrer terme, la mà menor, que agrupava el conjunt dels menestrals. En l'espai restant hi hem d'afegir l'assistència dels integrants de les processons no menys solemnes que arribaven a la catedral procedents de les esglésies dels diferents ordes i parròquies de la ciutat. En arribar a la seu s'apropaven davant el *monument* o baldaquí que contenia el taüt per resar una oració en memòria del difunt absent i ocupaven el seu lloc, hem de creure que sota el segon tram de la nau gòtica i qui sap si també era operatiu l'espai de la nau romànica. Possiblement sí, ja que, segons s'acredita, hi havia tanta gent que gairebé no s'hi cabia. Sembla que les darreres en arribar a la catedral eren les monges de Sant Daniel que, en les exèquies del rei Joan II, ocuparen un lloc molt preminent just davant mateix del baldaquí en no cabre enlloc perquè era tot ple de gent.⁷² Més endavant, en el capítol corresponent, donem notícia dels assistents a les exèquies sobre els quals hem pogut trobar alguna referència, i també, quan se'n té coneixement, de les vídues de personatges preeminents que ocupaven un lloc destacat durant el cerimonial a la seu.

Un cop tothom a lloc, dos preveres del capítol, dos preveres beneficiats i dos escolans repartien palmes a tots els eclesiàstics oficiants encapçalats pel bisbe – Berenguer de Pau a les exèquies de la infanta Beatriu i d'Isabel de Portugal, en aquestes darreres assistit per preveres de la casa reial, espelmes grans a les autoritats i jurats dels primers bancs, i altres espelmes, hem de creure que més petites, a les dones i a la resta de gent. Amb l'encesa dels grans ciris entorn del cadafal i del presbiteri, “los quals retien bella lluminària”, començava el cerimonial amb una missa solemne cantada per un

⁷² AMGi. Manual d'acords. Reg. 17572, f. 22r. Alberch-Castells (1985, p. 34) i Gironella (2015, p. 88) publiquen sense comentari una esplèndida imatge de les monges de Sant Daniel, i possiblement de les vídues, al costat del taüt que hem citat a la nota 29. A la primera publicació, els autors hi introdueixen el següent peu: “Representació del cadafal commemoratiu de les exèquies que la ciutat de Girona feu en ocasió del traspàs de la infanta Beatriu d'Aragó, nora del rei Ferran II”. A la segona, reproduïda fragmentàriament sense la graonada, l'autora utilitza la imatge per il·lustrar el tema de les monges clarisses que tracta en la primera part del seu estudi.

Dibuix esbossat, potser obra de l'escrivà municipal, del monument efimer alçat l'any 1491 amb motiu de les exèquies reials de la infanta Beatriu Pimentel i Enríquez, mare de l'infant Enric d'Aragó, comte d'Empúries i lloctinent general de Catalunya.

cor integrat pel vicari del bisbe i altres eclesiàstics. En totes les exèquies es passava la bacina. Primer oferien un diner els eclesiàstics i després els llecs. Acabada la cerimònia els assistents tornaven a la Casa de la Ciutat guardant el mateix ordre que a l'anada.

Alguns testimonis documentals conservats i coneguts, com ara el fogatge de 1360, el cens de 1462 i la talla de 1535, han servit als historiadors Guilleré, Sobrequés, Canal i altres per traçar l'estructura de la societat gironina dels segles XIV i XV, per conèixer les principals famílies que exercien el poder local i aquelles altres que foren protagonistes en els camps diversos de l'activitat econòmica. El protocol, rígid i força repetitiu, que hem observat en la celebració de les exèquies reials i la seva distribució segons l'ordre jeràrquic, cosa que devia succeir en les grans celebracions litúrgiques de l'any, no fa més que corroborar la compartimentació i distribució meticulosa de dalt a baix de la societat medieval i el caràcter representatiu dels diferents estaments que participen en els grans actes oficials⁷³. La participació a les processons i a la missa exequial sembla que era obligatòria per a tothom qui ostentava alguna representativitat, des dels menestrals de la mà menor i els membres de les classes professionals mitjanes fins als integrants de l'alt clergat de la cúria i de la mà major del poder local, militars i ciutadans. Amb la seva assistència, mostraven d'alguna manera la submissió a la monarquia. El cerimonial dedicat al finat en unes exèquies era un acte repetitiu d'exaltació monàrquica que pràcticament no es renovà a l'època baix-medieval.⁷⁴ En aquest sentit, la cerimònia actuava senzillament de transmissió de poder, de continuïtat dinàstica i de senyal de solidesa i de perennitat dels poders

⁷³ Ruiz, 2003, p. 268. AMGi. Manual d'acords. Reg. 17609, f. 41r. Dels llibres dels acords municipals tenim alguns detalls sobre la distribució protocol·lària a la missa exequial, com la de l'any 1516, celebrada a la catedral en memòria del rei Ferran el Catòlic. En aquesta ocasió, el protocol va ser gestionat per ciutadans elegits pels jurats i en tenim alguns detalls. Per exemple, Bernat de Belllloc, Francesc de la Via, Dalmau Ombert, Antoni Massanet, Pere Andreu i Jaume Martí s'ocuparen de la col·locació de les persones als bancs corresponents de la catedral, singularment, les vídues *honrades* assegudes a l'entorn del taüt, de les quals, entre d'altres, s'esmenten les vídues de professionals del dret, de la medicina i fins un draper. En aquesta ocasió hi foren convidades expressament les abadeses de Sant Daniel i de Cadins malgrat que, per sorpresa dels jurats, a diferència d'altres vegades, no hi assistiren les monges. Els jurats se sorprendrien també de l'absència d'altres destacats cavallers i gentilhomes, convidats expressament per carta.

⁷⁴ González-García, 1995, p.134; Allo-Esteban, 1989, p. 87-104. En l'àmbit hispànic, alguns autors han remarcat el sentit de propaganda política de les exèquies, on l'oligarquia ciutadana hi participava des de la consciència de pertànyer a un grup privilegiat.

locals. En ocasions, quan no existia el dubte de l'herència, la cerimònia omplia plenament una funció ritual d'apoteosi del difunt, com es pot constatar a França o a Anglaterra.⁷⁵

D'entre els notables participants a les exèquies del segle XV celebrades a Girona que hem pogut registrar, n'hem identificat més d'un seixanta per cent, pertanyents a famílies de l'alta noblesa com els Cruïlles⁷⁶ i algunes altres com els Bell-lloc⁷⁷, que formaven part de la mitjana noblesa, la més nombrosa a la ciutat, algunes d'elles vinculades a la reialesa i a la jerarquia eclesiàstica des del segle XIII. El protocol desplegat a les exèquies de la infanta Beatriu Pimentel i Enríquez l'any 1491, el més complet i detallat, amb 9 *cobles* o files que sortiren en processó des de la Casa de la Ciutat fins a la catedral, on ocupaven sengles bancs en el mateix ordre, l'integren els sis jurats, els quals es distribuïen en les sis primeres files. Encapçalava la comitiva el veguer, al costat d'un jurat i d'un membre de la noblesa, un representant dels estaments militar i religiós i un ciutadà.⁷⁸ El govern de la ciutat assistia a les exèquies en ple. La segona fila, amb un participant menys, l'ocupaven el batlle, un jurat, un cavaller i un ciutadà.⁷⁹ Igual que

⁷⁵ Sabatier i Hengerer, 2015, p. 10.

⁷⁶ Citem Berenguer de Cruïlles com a representant destacat d'aquesta família, un dels administradors del General de Catalunya durant el darrer decenni del segle XIV, o Gilibert de Cruïlles, governador reial del Rosselló. (Reixach, – 2019, vol. I, p. 132, i vol. II, p. 753).

⁷⁷ Vegeu Fernández i Trabal, 1995.

⁷⁸ AMGi. Manual d'acords. Reg. 17584, f. 15v.; Sobrequés, 1975, p. 254, 257. El veguer era Joan Bertran, cavaller, potser membre del patriciat de mariners de Barcelona, mentre Jaume Cruïlles representava la noblesa. Per bé que no hem identificat aquest membre de l'estirp dels Cruïlles, degué ser un personatge important a la darrera del quatre-cents, ja que encapçalava la comitiva. Tancava la primera fila el ciutadà Guillem Sunyer, el qual anteriorment, el 1462, havia estat batlle de la ciutat i havia participat en la defensa de la Força de Girona (Sobrequés, 1975, p. 15). La família Sunyer vivia prop d'Abeuradors (Canal i altres, 2018, p. 107).

⁷⁹ El jurat Joan Raset, nissaga originària del llogarret de Raset (Cervià de Ter, Gironès), segurament parent del mercader Francesc Raset (f.a.1479), que havia estat batlle i també jurat de Girona, era un dels principals personatges de l'oligarquia municipal i de gran influència a la cort (Sobrequés, 1975, p. 85-86, 226). Completaven la fila el cavaller Bernat Samasó (havia participat ja a les exèquies del rei Joan II situat a la tercera fila, cosa que indica que havia pujat de categoria, i més tenint en compte que a les exèquies del príncep Joan d'Aragó, aquest membre de la notable família banyolina seguia progressant fins a assolir les jerarquies polítiques més altes en àmbits preeminents de l'església i de la milícia), al costat del jurat Joan Vicens de Terrades, de l'ardiaca de la Selva Miquel Basós, del cavaller Bernat Samsó i del ciutadà Eimeric de la Via. Bernat Samasó fou un dels defensors de Girona durant la guerra civil catalana, esmentat com "magnífich e amat del Senyor Rey" (Sobrequés, 1975, p. 285 i s.). Al seu costat a la segona fila, el ciutadà i cavaller Rafael

la tercera fila, integrada pel jurat Pere Joan Calvó, el jutge Joan Serra, el cavaller Miquel Santmartí i el ciutadà Pere Agullana.⁸⁰ Seguint l'ordre establert, un altre jurat, Antoni Comelles, era acompanyat a la quarta fila pel sotsbatlle Antoni Domènec, el donzell Antoni Canet i el ciutadà Joan de Terrades.⁸¹ Aquesta estricta ordenació del seguici cap a la catedral, amb la presència del ple del govern municipal -hem de creure que els consellers seguiren darrere de les primeres files fixades pel protocol- i la conseqüent distribució equilibrada de càrrecs als bancs per assistir a la missa, denota un cop més el protagonisme municipal en l'organització de les exèquies, que hem de creure que també succeïa en altres esdeveniments extraordinaris com podia ser una visita reial. La cinquena fila era integrada pel jurat Francí Domènec, el donzell Miquel Sitjar i el ciutadà Joan Marcó.⁸² Al sisè banc de

Samsó també havia progressat en ascendir de la quarta fila el 1479 a la segona 1491. Rafael Samsó fou conseller i segurament pertanyia a una família diferent de la Samasó, membre d'una nissaga patrícia amb residència al carrer Ciutadans, (Sobrequés, 1975, p. 14, 18). A propòsit d'un altre membre de la família Samsó de nom Joan, cavaller que assistí assegut al quart banc a les exèquies de 1479 en memòria de Joan II, Guilleré documenta aquesta nissaga patrícia de drapers des de la primera meitat del segle XIV, la qual exercí una intensa política matrimonial i emparentà, entre altres, amb els Estruç i els Bell-lloc, i hauria ocupat diferents càrrecs en el govern municipal (Guilleré, 1993, p. 346, 482; 1994, p. 271-272, 275). Quant al ciutadà Eimeric de la Via, acompanyant de Rafael Samsó a la primera fila de 1497, fou un mercader sobresortint amb negoci més enllà del Principat, fins i tot a Nàpols (Sobrequés, 1975, p. 33).

⁸⁰ Membre de la que fou la nombrosa nissaga dels Agullana, Pere era doctor en dret, propietari de la muntanya Boscona, a Sant Faniel, on hi tenia casa i terres, i pare de Baldiri Agullana, senyor del Castell de Cartellà, casat amb Margarida de Terrades, el primer de l'estirp Agullana que documenta Riquer (1998, p. 257-259 i apèndix II). Quant als dos restants de la tercera fila, el jurista Joan Serra era membre d'una família de notaris i juristes, probable parent de Francesc Serra, jurat de la ciutat, i el cavaller Miquel Santmartí pertanyia a una família patrícia que residia al barri del Mercadal (Sobrequés, 1975, p. 22, 119).

⁸¹ El jurat Antoni Comelles pertanyia a un família probablement present a Girona des del segle XIV, al barri del Mercadal, on residia un ciutadà de nom Guillem Comelles; la família comptava el 1341 amb un físic de nom Martí (Guilleré, 1994, p. 98, 362). Del sotsbatlle no n'hem trobat notícia i del donzell Miquel Canet, Guilleré documenta el 1360 un Guillem Canet donzell, potser un avantpassat seu (Guilleré, 1993, p. 132). Per últim, el ciutadà Joan de Terrades participà com a jurat, potser jurat en cap, des de la primera fila a les exèquies del príncep Joan d'Aragó el 1497; era membre de l'alta ciutadania resident al carrer de Ciutadans (Sobrequés, 1975, p. 119).

⁸² Com a possibles antecessors de Francí Domènec al segle XIV es compta amb un Guillem Domènec, paraire, i un ciutadà de nom Pere Domènec (1392); no pas un Bonanat Domènec, picapedrer (Guilleré, 1993, p. 137, 216, 450). La família de la mà major Sitjar tenia un membre donzell a la cinquena fila, segurament la mateixa que al segle XIV era activa en el governs municipals, amb reiterades juraderies -Guilleré en publicà la genealogia (Guilleré, 1994, p. 81, 457). Un Bernat Andreu Sitjar, casat

la catedral només consta que s'hi assegueren el jurat Dalmau Joan Busquets i el donzell Pere Grau de Seguriolles.⁸³ No deixa de sorprendre trobar en un lloc tan enrere, el setè banc, el primer fiscal Pere Joan Mateu, en companyia del notari Antoni Arnau i el prevere Bartomeu Abric.⁸⁴ Les darreres files, la vuitena i la novena, foren ocupades pels mercaders Francí Barger i Antoni Ginesta, a la vuitena, i pel notari Nicolau Roca, el també mercader Francí Terré i Jaume Cerdà, Pere Sitjar, Pere Pitre, Jaume Romanelles, Damià Andreu i Miquel Baurd, dels quals no sabem la condició, a la novena.⁸⁵

La documentació sobre les diferents exèquies consultades acredita la participació d'altres representants de famílies que ocupaven llocs destacats de la societat gironina. D'entre les més significatives que no han estat ja esmentades són dignes de notar els Agustí, Arnau, Escala, Escuder, Margarit, Martí, Miquel, Sanmartí i Vilanova.⁸⁶ De la influent família dels Margarit, el

amb Violant, assistí a les exèquies del rei Alfons el Magnànim. A partir de 1382 la família Sitjar va refer i ampliar el notable edifici gòtic de la Fontana d'Or, que amb alteracions i reformes modernes ha arribat fins als nostres dies. Tenien també una casa prop del portal del Call (1400), a l'actual placeta del Correu Vell (Canal i altres, 2018, p. 118-119). El darrer de la fila, Joan Marcó, era membre d'una família de rics mercaders gironins, activa en el govern municipal des del segle XIV per la mà mitjana; més tard participà una fila més enrere a les exèquies de 1497 en memòria del príncep Joan d'Aragó. (Guilleré, 1994, p. 81, 83).

⁸³ Relacionat amb el primer només tenim notícia del draper Bernat Busquets, documentat a inicis del segle XV (Guilleré, 1994, p. 334). Pere Grau Seguriolles, membre de la família de l'aristocràcia burgesa que residia a la plaça de les Albergueries, assistí una fila més enrere a les exèquies de 1497 (Sobrequés, 1975, p. 21).

⁸⁴ El notari Antoni Arnau apareix al cens de 1462 (Sobrequés, 1975, p. 39).

⁸⁵ Potser caldria associar el mercader Francí Terré a una família gironina del segle XIV, de la qual coneixem el ciutadà Bernat Terren o Terré, associat el 1334 a un mercader de nom Juscafrè (Guilleré, 1984, p. 12). Quant a Jaume Cerdà, degué pertànyer també a una família de mercaders, activa a la primera meitat del segle XV, de la qual s'ha documentat Guillem Cerdà, que s'instal·là a Sicília (Guilleré, 1994, p. 392). Un segle abans, es coneix un Ramon Cerdà cirurgià i un altre Ramon Cerdà mercader (Guilleré, 1994, p. 362, 387).

⁸⁶ El ciutadà Francí Agustí -cinquè banc el 1497- era probablement descendent de la família a la qual pertanyé el jutge Jaume Agustí, actiu entre 1363 i 1387 (Guilleré, 1993, p. 142; 1994, p. 344). Antoni Arnau -setè banc el 1491- i Bernat Escuder -quart banc el 1479- foren dos notaris. El primer apareix ja en el cens de 1462 (Sobrequés, 1975, p. 39), mentre que el segon és conegut per l'agressió que va patir el 1453 per ordre de l'algtzuir Bernat Margarit, germà del que fou cardenal Joan Margarit, en l'afer dels anomenats *sacramentals* (Sobrequés, 1975, p. 93, 227). La noble família dels Cruïlles ja citada fou present a les exèquies de Joan II amb el donzell Francesc Cruïlles -sisè banc-; citem aquest membre de l'antiga família baronial pel seu paper influent a la diòcesi de Girona. Francesc Cruïlles, baró de Llagostera, formà part amb els Agullana del bàndol que s'enfrontà als Cartellà-Sarriera, i se li atribueix l'assassinat de Benet de Cartellà de Maçanet (Riquer, 1998, p. 270-271). Antoni Domènec

cavaller Bernat Margarit ocupà el primer banc el 1479. Es tracta de Bernat Margarit III, el Jove, germà del bisbe i cardenal Joan Margarit, militar actiu en bandositats i partidari dels mètodes d'acció directa, com fer apallissar en diferents accions el canonge de Sant Feliu de Girona Marc Mercader i el citat notari Bernat Escuder (Sobrequés, 1975, p. 227-230, 248). Per la seva banda, Francí Margarit, present sense càrrec o ofici al segon banc de 1497, fou probablement el fill de Joan Margarit, diplomàtic del rei Alfons, amb residència a Vilasaca.⁸⁷

Resta per anomenar dues famílies notòries i assídues a les exèquies, els Miquel i els Sanmartí. Bernat i Francí Miquel, membres del patriciat que vivia al carrer dels Ciutadans, assistiren ambdós a les exèquies de 1479 -primer i quart banc respectivament-. Bernat intervingué en les bandositats al costat de l'abat de Sant Pere de Galligants Pere Sarierra, en les discòrdies pels plets del sacramental front a Joan Seguroles, Bernat Miquel i altres, i també en les disputes amb altres famílies influents sobre la condició de residents a la ciutat per ser elegibles com a jurats.⁸⁸ L'advocat Francí Miquel, per la seva banda, potser d'una altra branca, tenia casa a la plaça de les Albergueries, el centre neuràlgic de la vida econòmica, on residia també el govern municipal.⁸⁹

-quart banc el 1491- ocupà el càrrec de sotsbatlle, i el ciutadà Jaume Escala -tercer banc el 1479 i segon el 1497-, era membre de l'aristocràcia burgesa gironina. És probable que tot i residir fora de la ciutat hagués estat elegit jurat en algun moment; no pas, però, els anys que assistí a les exèquies de 1479 i 1497 (Sobrequés, 1975, p. 21,116). El jutge Miquel Fage -cinquè banc el 1479- constava al cens de 1462 (Sobrequés, 1975, p. 38). Narcís Ferran, potser especier, assistí a les exèquies de 1497 des del segon banc (Sobrequés, 1975, p. 99), el mercader Antoni Ginesta -vuitè banc el 1491- potser té algun parentiu amb el paraire Francesc Ginesta -que el 1400 rebé una comanda de draps per ser enviats a Sicília (Guilleré, 1994, p. 391)-, i el canonge Gabriel Joan -tercera fila a la processó de 1497- potser oficiant a la missa exequial, devia ser descendent de la família Joan, activa des del segle XIV i de la qual es coneix l'apotecari Guillem Ramon Joan, descendent del cirurgià i jurat Guillem Joan. Aquest darrer, emparentat amb els Sarriera, morí de pesta el 1348 (Guilleré, 1994, p. 76, 292, 360, 369). El jurat Joan Martí -cinquè banc el 1479- degué pertànyer a la família benestant de la qual un Miquel Martí fou un draper al segle XIV que vivia al barri de Vilanova (Guilleré, 1994, p. 32, 56). Dels Vilanova, finalment, família documentada des del segle XIII, tenim notícia del donzell Bernat Vilanova -tercer banc 1491- i del veguer Miquel Vilanova -segon banc a les exèquies de 1479 i de 1497. Anteriorment, el cavaller Martí de Vilanova havia ja ocupat la vegueria de Girona l'any 1348 (Guilleré, 1983, p. 132).

⁸⁷ Sobrequés, 1975, p. 238, 241-243. Entre altres possessions, els Margarit tenien el 1488 al començament del carrer Nou del Teatre una gran casa amb dues plantes, pati i una torre a tocar de la plaça de les Albergueries (Canal i altres, 2018, p. 125).

⁸⁸ Sobrequés, 1975, p. 21, 92, 102, 114.

⁸⁹ Canal i altres, 2018, p. 125.

La rica família dels Sanmartí residia al carrer de la Draperia i almenys des del fogatge de 1360 formava part dels principals contribuents de la ciutat. El donzell Francesc Sanmartí assistí des del cinquè banc a les exèquies de 1479.⁹⁰

“La forma e orde fets per les exequies” del protocol destinava un lloc preeminent durant la missa a la catedral a les vídues de destacats membres de la societat, els quals hem d’entendre que havien traspassat poc abans de la celebració de les exèquies. Se situaven prop del túmul habillades de rigorós dol i el cap cobert amb sobrecap.⁹¹ A banda de les vídues de Geroni Sunyer, de Gabriel de la Via i de Franci Raset, membres de famílies ja citades, a les exèquies del rei Joan II hi foren presents les vídues de Berenguer Sarriera, membre de la noble família gironina, ja documentada al segle XIV,⁹² la vídua de Bernat de Bell-lloc i un sisè personatge del qual no se cita el cognom.⁹³

⁹⁰ *Ibidem*, p. 107.

⁹¹ Camarena, 1949, p. 252, 260-264. L'autor publica els acords dels jurats, racional i síndic de València per a les accions que calia emprendre arran de la mort de Joan II i cita amb detall les vestimentes de dol en relació amb les quals distingeix dos graus: les màrregues abans del dia de les exèquies i els vestits de tela negra per al cerimonial.

⁹² Guilleré, 1994, p. 49, 110-111; 463-464. Amb nombrosos jurats entre els seus membres, un dels més destacats fou Joan Sarriera, capità i batlle general de Catalunya, que ocupà el 1479 el primer banc a les exèquies del rei Joan II. Enfrontat amb la família Miquel, de Joan Sarriera se n'ha remarcat la participació en les bandositats més sonades, en algunes de les quals hagué d'intervenir el rei. Fill de Pere Sarriera, es casà amb Violant Margarit, filla de Joan Margarit III el Jove, i fou un dels protagonistes més actius de la guerra civil catalana i del regnat de Ferran el Catòlic (Sobrequés, 1975, p. 17, 92, 114, 228, 231, 248).

⁹³ Tenim notícia de Bernat Bell-lloc, jutge i primer magistrat de la ciutat el 1462 i que el 1479 devia fer poc que havia traspassat. Aquest Bernat Bell-lloc i no pas un altre del mateix nom, també jutge, que ocupà el quart banc a les exèquies de 1497, participà en la deliberació del Consell municipal per donar resposta a la demanda d'ajut de la reina Joana Enríquez, que s'havia refugiat a Girona amb el seu fill, el futur Ferran el Catòlic. A la reunió hi va ser present el ciutadà Rafael Samsó -quarta fila a les exèquies de 1479-, aleshores conseller de la ciutat (Sobrequés, 1975, p. 14, 115). Des del 1300 els Bell-lloc tenien casa i verger a l'actual placeta que avui s'obre al carrer Nou del Teatre, anomenat des d'antic *carrer Nou* (Canal i altres, 2018, p. 125).

CONCLUSIONS

Les cerimònies i rituals del príncep tenen un origen llunyà que es remunta a la consciència de grup de la comunitat ciutadana, quan la col·lectivitat hagué d'unir-se per contemplar i acompanyar simbòlicament el pas dels prínceps vers al més enllà, però al mateix temps per la voluntat dels individus de ser-hi presents i ser-hi vistos, i per maldar en fer-se lloc i aferrar-se dins la societat local. Al seu torn, les exèquies no eren altra cosa que un ritual social per fer valer la categoria política del difunt i les seves qualitats personals, i manifestar per darrera vegada la glòria que havia assolit en el món terrenal. En definitiva, es tracta d'un cerimonial concebut, en paraules de Baune, des del més estricte ordre jeràrquic. Un dels moments en què aquesta fórmula es manifestava d'una manera ben evident era el seguici que des de la Casa de la Universitat es dirigia en processó cap a la catedral per assistir a les exèquies. Organitzada des del més estricte rigor protocol·lari, la processó arribava a la catedral, on s'hi afegien els eclesiàstics vinguts dels diferents convents i monestirs de la ciutat, així mateix disposats segons l'ordre establert. Per la seva banda, el baldaquí o tuguri, construït per a l'ocasió per fusters i mestres de cases, i ornat pels pintors més reconeguts, cobria el cadafal i el taüt reial, voltat de ciris i candeles dels assistents al cerimonial, i constituïa el centre de les mirades en un espai com la nau de la catedral a mig fer i en una atmosfera lúgubre i tenebrosa. No ens ha quedat cap imatge, llevat del dibuix d'un escrivà que incloem en aquest treball, però ens en podem fer una idea a través de la iconografia conservada en llibres miniats de la baixa edat mitjana i de temps posteriors.

APÈNDIXS

I

EXÈQUIES A LA CATEDRAL PER LA MORT DE LA INFANTA BEATRIU PIMENTEL I ENRÍQUEZ

1491, 8 de febrer. Després d'una reunió a Sant Martí Sacosta entre els jurats i el capítol de la catedral, on s'acorda celebrar les exèquies a la seu sense cost per part del capítol, el consell general de la ciutat ordena la celebració de les exèquies de la infanta Beatriu Pimentel i Enríquez (Benavente, Zamora, 1416 - ? 1490), mare de l'infant Enric d'Aragó i Pimentel (Calataiud, 1445 - Castelló d'Empúries, 1522), comte d'Empúries i lloctinent general de Catalunya, i casada en segones núpcies amb el fill

del rei Ferran d'Antequera, l'infant Enric I d'Aragó (Medina del Campo, ca. 1400 - Calataiud, 1445), germà dels monarques Alfons el Magnànim i Joan el Sense Fe.

El batlle de Girona Pons Julià ratifica i comunica l'ordinació per a la celebració de les exèquies, que varen tenir lloc a la catedral el 25 del mateix mes.

AMG. Manual d'acords. Reg. 017584, f. 11v.-17r.

Conclusio consilii

Lo dit consell general dellibera e ordona que sien fetes exèquies per anima de la/illustrissima senyora infanta, mara del illustrissimo senyor infant don enrich/darago, lloctinent general, ab aquella solemnitat, orde e forma seguides e pertinents/ a ells e als adjuncts devall scrits sera vist faedor, e que per les/ despeses sobre aço necessàries fer los dits jurats e adjuncts en maior part/ de cascunes haien plen poder potatiu e facultat per aquelles vies, modos/ e formes que aells serà vist de haver persones sobre aço necessàries, e aximateix haien poder/ de pagar lo que manara per la compostura feta ab los comissaris/ de la santa croada.

Item que donen plen poder als dits jurats e administrats e a la maior part de/ cascuns si aells serà vist faedor de fer la obra de les basteries

Guillem sunyer, Rafel sampso, Joan cerda, franci vedruna, pere andreu, baldiri gilabert

Testes franciscus boet et joannes Palomar

Die viii februaryi anno a nativitate domini mccccxxxx primo, honorabiles/ Raymundus des puig, Joannes raset, petrusioannes calvo, anthonius/ comelles, franciscus domenech et Dalmacius joannes de busquets, jurati/ anni presentis civitatis Gerunde et honorabilis Guillelmus sunyerii, Rafael/ sampso, joannes cerda, franciscus vedruna, petrus andree et/ baldilius Gilabert, adjuncti dictis honorabilis jurati civitatis Gerunde, per consilium generale/ de civitatis die erina celebratum haventes dicti jurati e adjuncti/ super infrascriptis plenum posse prout constat instrumento recepto per notario/ infrascriptum, ordinarunt e delliberarunt quod fiant exequie sive/ aniversarium pro anima illustrissime domine infantisse aragonum/et quod ad expense dicte civitatis fiant sex gramasie, panni [derumyte] /per dictis sex juratis scilicet cuius libet quatuor canas per qualiter gramasia.

Item que sien fets palms per los canonges e preveres e altres per lo cor de la/seu

Item sien fetes candeles per las gents qui iran en dites exèquies

Item per pagar dites despeses e altres qui per causa de les dites/ exèquies seran necessàries, delliberen que sien batuts menus/ qui resten abatre per compliment de la licencia obtinguda lany/ proppassat

Item constitueixen administrador lo dit mossenyer anthoni comelles/, jurat lo qual tingue lo compte e reebe e distribuesqua/ los dits menus batedors, segons per dits jurats e adjuncts/serà ordenat

Item ordenen que lo qui restara fetes les dites despeses per dites exequies/sia donat per pagar la composició de la croada

Testes franciscus boet et joannes Palomar

Segueixen rebuts datats del 29 de febrer de 1491 per la realització d'escuts reials i de Girona a càrrec de l'argenter Grau Coromina i del pintor Salvador Mía (en pinta 70 amb les armes de la ciutat per als ciris i 4 de la infanta per al taüt, i 20 més).

Preconització pro exequis

Oïats tot hom generalment quis notifica eus a saber lo honorable/mossen pons julià, batle de Gerona de part del molt alt senyor rey/a requesta e ordinació dels honorables jurats de la dita ciutat que/ los dits jurats han feta la ordinació següent:

Los honorables jurats de la ciutat de Gerona attenents que divendres/qui serà xxv del present mes de febrer se faran exèquies ani/versari per anima de la illustrissima senyora infanta de gloriosa memòria/en la sglesia de la seu en la solemnitat de les quals seran tots/los pobles de la dita ciutat qui per part dels dits honorables jurats/seran convidats e los quals acautela conviden ab tenor de la/present publica crida, ço es que los homens ab gramalles e caperons/vinguin a casa de la dita ciutat, e les dones vagen a la seu

E perço ordenen que algu de qualsevol ley, stament o condicio/sien, no gosen parar taules ni fer feena,ans tinguen [colent]/lo dit dia tant com durara la celebracio de la dita solemnitat/sots pena de x sous

Per ço lo dit honorable batle mana atot hom generalment que la dita/ordinació e les coses en aquella contingudes tinguen e observen sots/la dita pena

La forma e orde fets per les exèquies de la senyora infanta

En nom de deu e de la sua gloriosa mara e verge madona santa/maria.Los honorables jurats de la ciutat de Gerona/attenents e considerants esser digna cosa e molt decent/e deguda que los actes fets per causa de les exèquies funeràries/o aniversari celebrats e solemnitzats per anima de la illustrissima/ senyora infanta dona Beatriu darago, muller relecta del illustrissimo/ senyor infant don Enrich darago,fill qui fou del molt alt e molt/excellent senyor lo senyor Rey don ferrando de gloriosa me/mòria, mara del illustrissimo Senyor Infant don Enrich Darago e/de sicilia, Duch de sogorb, comte Dempuries e lochtinent general/del molt illustrissim Senyor Rey vuy regnant en lo principat de Cathalunya/per que son stats axi solemnes e dexcellencia manaren esser/continuats e scrits en lo present manual en la manera següent:

E primerament los dits honorables jurats, feta la delliberacio/de fer dites exèquies, la qual delliberacio se feu per ells e per/los adjuncts aells per lo consell general de la dita ciutat associats/a viii del present mes de febrer any mil ccclxxxxi/ los dits honorables jurats o part de aquells conferiren en la sglesia de sent marti sacosta ab alguns canonges e/ capitulars de la seu de Gerona tramesos aquí per lo reverend/senyor bisbe e capítol de la dita seu, sobre la forma e manera/observadores en la celebració de les dites exèquies. E de/fer apres de molts e graciosos colloquis haguts entre ells/restaren de acord que lo dit senyor bisbe e capítol/serien contents de fer e celebrar les dites exequies/o aniversari gratis, çoes sens stipendi e porció canonical/sol que los dits jurats se concordassen ab lo sacrista mija/ de la seu dels drets aell pertanyents. E fer aço los dits/jurats presignen e assignaren als dits capitulars/ lo xxv dia de febrer prop vinent que sera divendres/per a la celebracio del dit aniversari. Item aço fet/e concordat, los dits jurats elegiren/ mossen pau rossell

prevere deservint en la dita seu lo/qual hagues carrech per los dits jurats de treballar/ en les coses necessaries per dites exequies, lo qual mossen/pau, ensemps ab alguns fusters, faeren construir/en le sglesia de la dita seu, ço es devant lo altar/maior, en lespay qui es entre les retxes del dit altar/e los banchs a on acostumen de seure los jurats, hun tabernacle, simbori o tuguri, ab quatre columpnes/o pilars de altitud de (blanc)palms, lo qual/ fu cobert en lapart forana de draps, ço es/bax allà on stava lo tumol de draps de ras e catifes/e lo dit tumol questa va cobert de draps dor, ab iiiii/senyals ab les armes de la dita senyora infanta/e la cuberta era aquatra vents en dintre ab una/gran tela en lo mig hun senyal gran ab les armes/ de la dita senyora, e als cantons senyals de la/ciutat, e al entorn foren mesos tovallons ab/ senyals de la dita senyora e senyals de la dita/ciutat mesclats, en lo dessús de la dita cuberta/foren posats draps de lana de bruneta, e ala summitat/de la dita cuberta fou posada una ymage de argent de nostra dona, la qual ornava molt lo/dit tabernacle, e en lo cadefal qui es baix/sepuia va sinch o sis graons, e sobre lo dit/cadefal stava lo dit tumol o aterra Hunt dessús dit.

E mes avant foren gornides entorxaes/qui pertien dels pilars prop dels banchs fins/al rextat del altar maior, en los quals/entrerexes foren ordenadament la jornada/ de les exequies devallscrita col·locats e posats/setanta ciris negres de pes de quatre lliures/cascun ab sengles senyals pintats ab les/armes de la dita ciutat, daquianant fou ordonat que la jornada de les dite exequies/fossen donats palms per lo cor de la dita seu/e candeles fora lo cor, les quals candeles eren/belles e grosses de nou e deu la lliura. Item foren/ordenats sinch ciutadans los quals quals lo dia/abans de les dites exequies tots a cavall ab/lurs gramalles e capons anaren per la ciutat/convidant per part dels dits jurats a les dites exequies/e aximateix foren emprats dos preveres de capítol/de la seu, ço es mossen pere riba e mossen Gabriel joan, /los quals per part de dits jurats acompanyats de quatre/preveres beneficiats de la dita seu, tots a cavall anaren/convidant lo senyor bisbe e tot lo clero e les monges/de sent Daniel que fossen en dites exequies e no resmenys/.

La jornada abans de la celebració de les dites exequies/fou feta una crida demanament del batle e ordinacio/dels dits jurats, ab la qual encare a cautela foren/ convidats a la celebracio de les dites exequies tots los/pobles de la dita ciutat, prohibint lus que per la jornada/de la dita celebracio no obrissen los obradors, e se abstin/guessen de totes faenes fins les dites exequies/fossen celebrades. Item per tres dies ans de la dita/celebracio cascun vespre axi en la seu com en les/altres sglesies, los dits jurats faeren fer e tocar/clasc de senys segons que la dita seu acostuma fer per/aniversari de capitulars, advenint a [...] la/jornada de la dita celebracio, so es xxv de febrer/any mil cccclxxxi dessús dita. Los dits jurats de bon mati/se ajustaren en la casa del consell de la dita ciutat. E/esser axi aplegats los dessús dits sinch elets per convidar, faeren/e ordenaren lurs cobles. E aço fet los dits jurats e oficials/e altres persones pertiren de la dita casa e anaren a la/dita seu ordonats segons son scrits en lo marge de la/present pagina(1). E arribats en la seu assegueren se en/los banchs per lur orde, e entorn del dit monument/foren collocades sis dones vidues ab lurs caps cuberts/qui stigueren tant quant lo dit aniversari se triga a fer/. Enapres arribaren a la dita sglesia les perroquies e/ ordens de la dita ciutat, amb lurs proressons solemnement/los quals tots perticularment eren stats emprats/per los dits jurats, e axicom cascuna proresso arribava/faheren lur

absolucio devant lo monument o sepulcre/. Item apres apres(sic)arribaren les monges de sent daniel/les quals foren col·locades en lo cadefal entorn/del dit sepulcre perque no cabien en altra loch per la/multitud de la gent. Item de present anaren/per lo cor de la dita seu e for daquell dos preveres de/capítol, dos preveres beneficiats e dos scolans/los quals donaren palms a tots los eclesiastichs/dins lo cor stants e apres donaren candeles grosses/als jurats e a tots los qui ab ells eren, e apres/a les dones e als altres pobles qui eren en dita/sglesia a, los quals eren en tant gran nombre e/copiositat que apenes hi cabien. E foren encesos los setanta ciris,los quals retien molt bella/luminaria. E ena... (perdut) comensat loffici/eperehir en la missa la qual fou cantada per lo/reverend senyor en Berenguer de pau,bisbe de Gerona/ e solemnizaren la dita missa e ofici ab tant/bon orde e sonoritats de veus,que era cosa molt/accepte als oynts e veents e segons era petinent/a la celebracio de tals exequies. E apres en la/oferta fou servat aquest orde que hun capella/tenia en hun baci o tassa dargent gran nombre/de menuts de la ciutat, e per cascun qui oferia/ell metra en lo bassi de la oferta hun diner/e oferiren primer los eclesiastichs tant capellans/com religiosos, e apres los lechs tant homens com dones. E en lo oferir de les sis dones/viudes fou ofert pa e vi e lum. E feta la dita oferta fou fet lo testimoni per lo reverend/mestre pere strach, mestre en santa teologia, lector/ de la dita seu, del orde dels frares menors/.E dita la missa fou feta la absolució sobre/ lo monument ab tanta religió, orde e/solemnitat de tants que fou cosa molt devota/e solemne,la qual fruita,los dits eclesiastichs/sen intraren dins lo cor e digueren devo/ tament los set salmps penitencials. E los dits jurats ab lo mateix orde sen/tornaren a la casa del consell de la dita ciutat/a on eren arribats los dits sinch elets/, los quals referiren gracies als dits oficials/e altres qui havien acompanyats dits jurats per part dels dits honorats jurats.

(1) Efectivament, al marge dret del f. 15v hi ha anotats tots els cobles o grups de persones ordenats protocol·làriament per ocupar el lloc assignat a la catedral, la gran nau de la qual, recordem-ho, era a mig fer, amb dos trams construïts. Els cobles o grups són els següents:

Primer coble: Mossen lo veguer qui era mossen joan Bertran cavaller; mossen Ramon puig, jurat, mossen lo pabordre de sent merti, lo noble mossènyer jacme de cruïlles, mossen Guillem sunyer, ciuteda

Segon coble: Mossen joan raset, jurat; mosse pons julià, batle; mossen bernat samaso, cavaller; mossen Rafel sampso, ciuteda

Tercer coble: Mossen pere joan calvo, jurat, mestre joan serra, jutge; mossen Miquel sentmerti, cavaller;misser pere Agullana, ciuteda

Quart coble: Mossen Anthoni comelles, jurat; Anthoni domenech, sotsbatle; mossen Miquel canet, donzell; mossen joan de terrades, ciuteda

Quint coble: Mossen frnci domenech, jurat; mossen miquel citjar, donzell; joan marco, ciuteda

Size coble: Mossen Dalmau joan busquets, jurat; mossen pere grau de segurioles, donzell

Sete coble: Mossen Bartomeu abrich, prevere; Anthoni arnau, notari; pere joan mateu, primer fiscal

Vuite coble: Franci barger, anthoni ginesta, mercaders;

Nove coble: franci terre, mercader; Niclau roca, notari; jacme serda;pere citjar;
pere pitre; jacme romanelles; Damia andreu; miquel baurd

Segueixen èpoques corresponents a les despeses de la construcció i decoració del baldaquí i el cadafal, com ara el pintor Salvador Mitjà, que el 23 de febrer de 1492, uns anys després, cobra 19 sous del jurat Antoni Comelles, administrador dels comptes de les exèquies, per haver pintat els escuts de la infanta. Tres dies després el fuster Antoni Albas cobra 24 sous per 5 jornals i mig dedicats a la construcció del túmul, 10 sous per dos jornals i mig d'un consoci seu de nom Francesc Gravaleda, i 18 sous més per tres jornals i mig per a Vicens fuster, i 6 sous i 7 diners per claus; el sagristà segon, que figura al document, l'únic de la catedral que cobra per les exèquies, rep 44 sous. I el fuster Miquel Geroni cobra 3 sous per un lloguer relacionat amb la talla d'un banc (f. 16r. -17r.).

II

EXÈQUIES A LA CATEDRAL PER LA MORT DE LA REINA CONSORT DE CASTELLA ISABEL DE PORTUGAL, MARE D'ISABEL LA CATÒLICA

1496. Ferran el Catòlic manà celebrar exèquies en memòria de la reina Isabel de Portugal (? , 1428 - Arévalo, 15 d'agost de 1496), sogra seva i mare d'Isabel la Catòlica. El rei assistí a les exèquies, sufragades per ell mateix, que se celebraren el divendres 9 i el dissabte 10 de setembre de 1496 a la catedral de Girona, amb un solemne ofici presidit pel bisbe Berenguer de Pau.

AMG. Manual d'acords. Reg. 017589, f. 57v.-58r.

Exequie regine castelle, matris domine regine nostre

En lo present any MCCCCLXXXVI stant lo molt alt e molt/excellent senyor lo Senyor don fferrando per la gracia de deu/Rey de Castella e de arago en la present ciutat de Gerona, en la/qual arriba sa Altesa a onze dagost del dit any,hague/nova sa magestat, com la molt alta e molt excellent senyora/la senyora dona Elizabet, sogre sua que fou muller del molt/alt e molt excellent senyor lo Senyor Rey don joan,rey de/Castella de alta recordacio e mara de la serenissima senyora/,la senyora dona ysabel, per la gracia de deu Reyna de Castella e/darago, muller del dit senyor rey don Ferrando, vuy benaven/turadament regnant, per la qual rao lo dit senyor Rey/tingue dol es vest de drap negre e molts oficials e cortesans/de la sua cort se vestiren de saques apres lo dit senyor rey/a despeses sues feu fer solemnes exequies e anniversari/per anima de la dita senyora en la sglesia de la seu de Gerona/ e comensaren dites exequies divendres ques comptave/nou de setembre de any MCCCCLXXXVI a les vespres, ales/quals vespres lo clero de la dita seu canta los nocturns e vespres/de morts, e aqui eren aparellades gran nombre de/entorxes

de cera qui cremaren durant loffici, e apres/lendema que ere dissapte demati, deu del dit mes/fou apperellat en la dita seu, devant laltar maior, hun gran/tum o tomba pasada sobre hun gran cadafal qui tenia/dels banchs fins al altar maior e bogien dit cadafal/set scalons de fusta, e sobrel dit cadafal stave posada/la tomba, e la dita tomba era cuberta de drap de seda/ço es, vellut negre,e lo cadafal e scalons staven/cuberts de draps negres e dessús ere lo capell ardent/en lo qual havia gran luminaria de ciris posats de cera/cremants, e baix als scalons eren posats molts canelobres/dargent, en cascun dels quals havia entorxa o siri/de cera cremants, e sobre la tomba posaren una corona/e altres insignies reyls, e devant la dita tomba vers/laltar staven dos homens drets reys darmes vestits/de sengles vestidures ab les armes de castellà e part/de Portugal, porque dita senyora reyna defuncta ere stada/de la casa de Portugal, e apres havien gornit ab posts/gran nombre de entorxes qui cremaren al entorn/del dit cadafal, tant com la missa e ofici dura, es/triga a dir, la qual missa dix lo molt reverend senyor/lo senyor dom Berenguer de pau, bisbe de Gerona, e lofici/diguierenlo capellans de la capella del dit senyor Rey/e fou hi feta gran solemnitat en que fou present lo dit/Senyor Rey e tots los seus curials, e gran gent, e hi/foren los honorables jurats, jat sia no foren convidats/ emperò noy hague oferta ni si donaren candeles/ni palms, e los jurats nos feeren gramalles dalguna sort/sinó quey anaren ab gramalles negres.

BIBLIOGRAFIA

- ABBÉ, L. M. (ed.) (1859). *Recueil de documents sur l'histoire de Lorraine*. Nancy: t. V.
- ALBERCH, R.; CASTELLS, N (1985). "La població de Girona (segles XIV-XX)". Girona: IEG. Col·lecció de Monografies, 11, p. 34.
- ALCOVER, A.M.; F.B. MOLL (1980). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca.
- ALLO, M. A. (1995). "El libro de exequias reales". *Fiestas públicas en Aragón en la Edad Moderna. VIII Muestra de Documentación Histórica Aragonesa*. Zaragoza: Diputación General de Aragón.
- ALLO, M. A.; ESTEBAN, J.F. (1989). "Origen, desarrollo y significado de las decoraciones fúnebres. La aportación espanyola". *Ephialte. Lecturas de Historia del Arte*, 1. Vitoria.
- ALLO, M. A.; ESTEBAN, J.F. (2004). «El estudio de las exequias reales de la monarquía hispana: siglos XVI, XVII y XVIII». *Artígrama*, núm. 19. Madrid.
- ARIAS, J. (2006). «El papel de los emblemas heráldicos en las ceremonias funerarias de la Edad Media (siglos XIII-XVI)». *Estudios de genealogía, heráldica y nobiliaria* (M.A. Ladero coord.). Madrid: Universidad Complutense.
- BATLLE, L. (1944). «Los funerales de Pedro el Cerimonioso en Gerona (15 de enero de 1387)». *Analecta Sacra Tarraconensia*, XVII. Tarragona.
- BATLLE, L. (1966-1967). "Epistolario gerundense de Juan II de Aragón". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XVIII. Girona.
- BEAUNÉ, C. (1975). "Mourir noblement à la fin du Moyen Âge". *Actes des congrés de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*. 6è congrés. Estrasburg.

- CABRERA, M. (2001). "Funerales regios en la Castilla bajomedieval". *Acta Historica et Archaeologica mediaevalia*. Núm. 22, p. 537-564. Córdoba.
- CABRERA, M. (2018). "La muerte del príncipe Don Juan. Exequias y duelo en Córdoba y Sevilla durante el otoño de 1497". *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III. Historia Medieval*, 31. Revista de la Facultad de Geografía e Historia. UNED. Madrid.
- CAMARENA, M.G. (1949). «Valencia ante la muerte de Juan II de Aragón». *Saitabi*, 7. Fasc. 33-34, p. 246-274. Doc. 8, p. 263-268. València.
- CANAL, J.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. (2018). *L'Areny de Girona (segles XI-XV). La formació del cor econòmic de la ciutat medieval*. Ajuntament de Girona.
- CINGOLANI, S. (2018). "Funerales y exequias reales en la corona de Aragón". Catàleg exposició Panteones Reales de Aragón. Saragossa.
- CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A. (1982). *Dictionnaire des symboles*. Robert Laffont.
- CHIFFOLEAU, J. (2011). *La comptabilité de l'au-delà: Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 - vers 1480)*. Albin Michel, pp. XXXIV et 570. Bibliothèque de l'Evolution de l'Humanité.
- DOMENGE, J.; BESERAN, P.; CORNUDELLA, R.; SUREDA, M.; GUTIÉRREZ, S. (2015). *Memoria de restauración del baldaquino de la catedral de Girona*. Vol. 1. Informe histórico-artístico. Urcotex. Madrid.
- ESPAÑOL, F. (2007). "El 'córrer les armes'. Un aparte caballeresco en las exequias medievales hispanas". *Anuario de Estudios Medievales*. CSIC, 37/1. Barcelona.
- FERNÁNDEZ I TRABAL, J. (1995). *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*. Abadia de Montserrat.
- GARCIA MERCADAL, J. (1952). *Viajes de Extranjeros por España y Portugal*. Madrid, p. 460.
- GAUDE-FERRAGU, M. (2005). *D'or et de cendres. La mort et les funérailles des princes dans le royaume de France au bas Moyen Âge*. Presses du Septentrion, p. 106.
- GENNEP, A. VAN (1909). *Les rites de passage*. Ed. Nourry. París.
- GIRONELLA, A. (2015). "Monges, artesanes i vídues. Experiències singulars a la Girona moderna". *Girona Moderna (segles XVI-XVIII). De l'obrador al baluard*. Col·lecció Història de Girona, 52. Girona.
- GONZÁLEZ, J.D.; GARCÍA, F.J. (1995-1996). "Ritual, jerarquías y símbolos en las exequias reales de Murcia (siglo XV)". *Miscelánea Medieval Murciana*, XIX-XX. Múrcia.
- GUAL, M. (1949). "Valencia ante la muerte de Juan II de Aragón". *Saitabi*, 7, fascicles 33-34. Universitat de València.
- GUILLERÉ, CH. (1984). *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*. Ajuntament de Girona.
- GUILLERÉ, CH. (1993-1994). *Girona al segle XIV*. Vol. I i II. Ajuntament de Girona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HABLOT, L. (2006). "Le décor emblématique chez les princes de la fin du Moyen Âge : un outil pour construire et qualifier l'espace". *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 37 congrès*. Mulhouse. Construction de l'espace au Moyen Âge: pratiques et représentations, p. 147-165.
- HENGERER, M.; CHROSCICKI, J. A.; SABATIER, G. (ed.) (2015). *Les funérailles princières en Europe : XVIIe-XVIIIe siècles. 3. Le deuil, la mémoire, la politique*. Presses universitaires de Rennes. Doi :10.4000/books.pur.116777

- KANTOROWICZ, E. H. (1989). *Les deux corps du roi : essai sur la théologie politique du Moyen Âge*. Paris: Gallimard.
- KROESEN, J. (2013). "Ciborios y baldaquinos en iglesias medievales. Un panorama europeo". *Codex Aquilarensis*, 29. Santa Maria la Real. Valladolid.
- LALIENA, C.; IRANZO, M.T. (1991). "Las exequias de Alfonso V en las ciudades aragonesas. Ideología real i rituales públicos". *Aragón en la Edad Media*, IX, p. 55-76, notes 9 i 10.
- LAUWERS, M. (1997). *La mémoire des ancêtres, le souci des morts: morts, rites et société au Moyen Age, diocèse de Liège, XIe–XIIIe siècles*. Paris: Beauchesne.
- LAUWERS, M.; ZEMOUR, A. (2016). *Qu'est-ce qu'une sépulture ? Humanités et systèmes funéraires de la Préhistoire à nos jours*. APDCA.
- LESPY, V. (1860). « Les honneurs d'Archambaud, comte de Foix, souverain de Béarn. Document inédit del segle XV ». *Revue d'Aquitaine*, vol. IV.
- MARANGES, I. (2018). *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*. Barcelona: Rafael Dalmau (ed.). Col. Bofarull, 27.
- MARQUÈS, J.M. (1998). "Redescobrimient d'inscripcions medievals a Sant Feliu de Girona". *Revista de Girona*, 191, p. 32-38.
- MENJOT, D. (1983). "Les funérailles des souverains castellans du Bas Moyen Âge racontées par les chroniqueurs: une imatge de la souveraineté". *Annales de la Faculté de Lettres et Sciences Humaines*, 39. Niça.
- MENJOT, D. (1988). "Un Chrétien qui meurt toujours. Les funérailles royales en Castille à la fin du Moyen Âge". *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y en el arte de la Edad Media*, I. Santiago de Compostela.
- MITRE, E. (1988). "La muerte del rey: la historiografía hispánica (1200-1348) y la muerte entre las élites". *España Medieval*, 11. Madrid.
- MITRE, E. (1992). "Muerte y memoria del rey en la Castilla bajomedieval". *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y en el arte de la Edad Media*, II. Santiago de Compostela.
- NIETO, J.M. (1993). *Ceremonias de la realeza. Propaganda y legitimación en la Castilla Trastámara*. Madrid.
- ORTIZ, J.A. (2014). *L' enemiga obedient? Les exèquies reials a Catalunya en època moderna. Imatge, devoció i identitat a l'època moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- ORTIZ, J.A. (2015). *Art, devoció i ritual funerari a la Catalunya moderna*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona.
- PASCUAL, J. F. (2016). "Exequias de Fernando el Católico en España, Italia, Flandes e Inglaterra". *Revista de Estudios Colombrinos*, 12. Valladolid.
- PASTOUREAU, M. (1993). "Les couleurs de la mort". *À réveiller les morts: la mort au quotidien dans l'Occident médiéval*. Lió.
- PÉREZ, O. (2011). "Escenografías funerarias en la Baja Edad Media". *Codex Aquilarensis*, 27. Santa Maria la Real. Valladolid.
- REIXACH, A. (2019). *Institucions locals i elits a la Catalunya baixmedieval (Girona, 1345-1445)*, vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera.
- RICHARD, V. (2010). "La mort du prince : pompes funèbres et recueils gravés". A: Morelon, D. (ed.). *Chroniques de l'éphémère : le livre de fête dans la collection Jacques*

- Doucet*. Publications de l'Institut National d'Histoire de l'Art, § 3. doi :10.4000/books.inha.2846
- RIQUER, M. de (1998). *Quinze generacions d'una família catalana*. Barcelona.
- RODRÍGUEZ, I. (2012). "Ritual y representación de la muerte del rey en la monarquía hispánica". *Potestas. Religión, poder y monarquía*. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica, 5. Castelló de la Plana.
- RUIZ, E. (2003). "Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)". *En la España Medieval*, 26. Madrid.
- SABATÉ, F. (1994). *Lo senyor rei és mort! Actitud i cerimònies dels municipis catalans baixmedievals davant la mort del monarca*. Estudi General. Universitat de Lleida.
- SABATÉ, F. (2017). "La mort du roi". *Faire l'événement au Moyen Âge*. Claude Carozzi; Huguette Taviani-Carozzi (ed). Presses Universitaires de Provence. Ais de Provença, p. 157-174.
- SABATIER, G.; HENGERER, M. (2015). « Le grand théâtre de la mort ». A: Hengerer, M.; Chroscicki, J. A.; Sabatier, G. (ed.). *Les funérailles princières en Europe : XVIe-XVIIIe siècle*. Vol. 3. *Le deuil, la mémoire, la politique*, Rennes.
- SANTOS, A. J. (2009). "Exequias y túmulo de la emperatriz doña Isabel de Portugal en la catedral de Sevilla". *Reales Sitios. Revista del Patrimonio Nacional*, núm. 181.
- SOBREQUÉS, S. (1975). *Societat i estructura política de la Girona medieval*. Barcelona.
- SORIANO, A. (1926). «Funerales regiois en el siglo XV». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm.7, p. 25-30. Castelló de la Plana.
- TUCOO-CHALA, P. (1978). "Les honneurs funèbres chez les Foix-Béarn au XVe siècle". *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*. Vol. 90, núm. 138-139, p. 10.
- VARELA, J. (1990). *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la monarquía española (1500-1885)*. Madrid.
- ZEMOUR, A. (2016). *Qu'est-ce qu'une sépulture ? Humanités et systèmes funéraires de la Préhistoire à nos jours*. APDCA.